

Research Paper

Compatibility of Ideology and Utopia with the Political; A Reading of the Relations between the State and Society in Iran in the Qajar Era

* Peyman Zangeneh¹

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.528>

Receive Date: 22 July 2024

Revise Date: 05 November 2024

Accept Date: 04 December 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

By looking at the relations between the state and society in Iran during the Qajar era, we can recognize the weight of the influence of each of the dualities of state and society over time and its association with the political. In the period of establishment and stabilization of the Qajar dynasty, due to the different nature of the political affairs, we see the supremacy of the state over the society while the existing movements in the society, but with the beginning of the transition period and also the period of the decline of the Qajar dynasty, we see the superiority of interactions within the society compared to the government. Therefore, the transition period refers to the period during which the processes resulting from the modern affairs were placed next to the traditional order and created a situation of instability for the traditional attitude governing the Qajar ideological apparatus, unlike the previous periods. The research question is what was the relationship between ideology and utopia with the political in the Qajar era? The hypothesis is that as a result of the change in the internal and external conditions of the political affairs, the influence of utopia has been greater than ideology.

Methodology

This research has been done in a descriptive and analytical manner and using library and internet resources.

Discussion

In the period of the establishment of the Qajar state, following the refusal caused by the marginalization of the political order caused by the rule of Zandiyeh, a period of chaos and insecurity emerged in Iran, which was followed by the harmonious actions of Agha Mohammad Khan, the possibility of building a political order was formed, which is the prominent feature of this period is the

* Corresponding Author:
Peyman Zangeneh, Ph.D.
E-mail: p_zanganeh@birjand.ac.ir

violent activism of Agha Mohammad Khan in order to establish a different political order from the past. In other words, in this period of political turmoil, Agha Mohammad Khan took the initiative to establish a new order based on ideology derived from tribal thoughts. During the period of the consolidation of the Qajars, the political affairs came out of the state of intense unrest that manifested itself in the form of invasion and invasion of Iran's borders, and calmed down a little. But political restlessness appears in the form of Russian, British, and even French rivalries. The Iranian-Russian wars are the most important events of this period. Because it caused the minds of Iran's elites to question the reason for backwardness. Therefore, in this period, in parallel with the stability of the Qajars, we also witness the cracking of the shell of the old traditional order. In other words, in this period, modern propositions gradually entered the political and social life of Iran and led to changes in the symbolic matter of the dominant Qajar ideology. In the transition period, corrective measures were taken by the agents of the official Qajar ideology in order to align with the new requirements arising from the political affairs influenced by the reality, and also at the level of society, the call for change was heard, following the failure of the government's reform measures. The movement of society at this juncture in the form of utopian plans of the intellectuals is more than that of the state, so that these movements focused on the modern affairs, finally in the period of Mozaffar-ud-Din Shah, caused a change in the nature of the previous political order, and in such a way that the formation of the institution of parliament, which was the result of the objectified form of the existing utopian plans in the society, was considered as a promise for the formation of the possibility of a new political order. In the period of the decline of the Qajars, in contrast to the construction of the old order (monarchy), a new political order was formed with the focus of the parliament. Therefore, the contradiction between the old and new political orders, instead of creating a new and forward governance structure, led to conflict and chaos. As a result of the conflict between the despotic Mohammad Ali Shah and the constitutionalists defending the parliamentary system, the Shah refused to accept the new reality of the political issue in the form of a new governance structure and by launching a minor despotism, he imprisoned many freedom fighters. This challenge continued during the reign of Ahmad Shah, and in fact, during the reign of this young king, we see a kind of nominal monarchy over the affairs of the country. Finally, from the fire of this internal chaos and the First International War in the foreign arena, the desire for a strong state emerged in the utopian plans of the society, which emerged in the first Pahlavi period.

Results and Conclusion

Political unrest and its consequences have led to the weakness and inefficiency of the Qajar government and the strengthening of transformational and utopian thoughts. The official Qajar ideology as well as the active groups within the society that had utopian plans, each of them looked at the surrounding environment based on its own attitude and in many cases lagged behind the evolving process of the political affairs. Therefore, the transformation in the political affairs was evolving in a rapid and progressive way that the views of the state and the utopias in the society could not control it. Finally, the

contradiction between topia and utopia in the post-constitutional period was the overthrow of the traditional order based on the monarchy and the emergence of a new political order. The new political order, which was established by the abandonment of the old political order, could no longer achieve the necessary stability by a proper interpretation of the political matter. Therefore, the refusal of the political order ruled out the possibility of the continuation of the new political order. It is worth mentioning that the evolution of the political affair, as intended by Lacan, led to a change in the symbolic matter of the established order, as a result of which the transformation of utopian plans, as Mannheim paid attention to, sought to lay the foundation of a new symbolic structure for the possibility of establishing a new order, but the transformation and chaos of the political affair deprived them of the possibility of establishing a new constitutional order.

Keywords: Politics, Ideology, Utopia, State, Society.

References

- Abrahamian, Yervand (1998), *Iran Between Two Revolutions*, Eighteenth Edition, Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran, Nashrani. (In Persian).
- Kadi, Niki (2017), *Iran of the Qajar Era and the Rise of Reza Khan (1175-1304)*, Tehran, Phoenix Publications. (In Persian).
- Adjudani, Mashallah (2003), *Iranian Constitutionalism*, Tehran, Akhtaran Publishing. (In Persian).
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (2016), *The Writings of Kamal-al-Dawlah*, by Ali Asghar Haqdar, Literature Club. (In Persian).
- Afari, Janet (1997), *Iran's Constitutional Movement in the Crucible of Testing the Theories of Revolutions*, Translated by Reza Rezaei, Negah-e Nou Magazine, No. 34, Autumn. (In Persian).
- Ahmadi, Mohammad Ali (2018), *Leftist Discourse in Iran: The First Qajar and Pahlavi Periods*, Second Edition, Tehran, Phoenix Publications. (In Persian)
- Ozjan, Lorentz (2003), *The Great Reformers of Iran in the 19th Century: An Analysis of the Reforms of Amir Kabir*, Translated by Zahra Noori and Saeedeh Mostafavi, Journal of Historical Studies, No. 14, Spring, pp. 25-40. (In Persian).
- Asil, Hojjatollah (2002), *Treatises of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla*, Tehran, Ney. (In Persian).
- Amanat, Abbas (2021), *History of Modern Iran*, Misplaced, Process. (In Persian).
- Stavrakakis, Yannis (2013), *Lacan and the Political*, Translated by Mohammad Ali Jafari, Tehran, Phoenix. (In Persian).
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (1978), *Sadr al-Tawarikh*, by Mohammad Moshiri, second edition, Tehran, Roozbehan. (In Persian).
- Elgar, Hamed (1990), *Religion and State in Iran: The Role of Scholars in the Qajar Period*, Second Edition, Translated by Abolghasem Seri, Tehran, Toos Publications. (In Persian).
- Bashiriyeh, Hossein (2001), *Marxist Thoughts*, Third Edition, Tehran, Ney. (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza and Masoudi, Aref (2020), *The Theory of Resistance and Constitutional Thought in Iran*, Political and International Approaches,

- Vol. 11, No. 3, (Serial 61), Spring, pp. 39-70. (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza and Khosravi, Heydar (2015), *The Formation of Romantic Intellectual Currents in the Political Arena of Iran: The Constitutional Period to the 1950s*, Political and International Approaches Quarterly, Vol. 7, No. 43, Autumn, pp. 36-64. (In Persian).
- Haeri, Abdolhadi (2013), *Shiism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Living in Iraq*, Fifth Edition, Tehran, Amirkabir Publications. (In Persian).
- Haeri, Abdolhadi (2015), *The First Encounters of Iranian Intellectuals with the Hypocrisy of Western Bourgeois Civilization*, Tehran, Amirkabir Publications. (In Persian).
- Khodaparast, Aristotle (2009), Clergy and State, Journal of the Book of the Month of History and Geography, No. 140, January, pp. 83-89. (In Persian)
- Khalili, Mohsen and Entezari, Mahdieh (2013), *Foreign Policy Required from Malcolm Khan's Viewpoint*, Cultural History Studies: Journal of the Iranian Association of History, Vol. 5, No. 17, Autumn, pp. 63-86. (In Persian).
- Khalili, Mohsen Vakeshavarzi, Abbas (2007), "The Idea of Establishing a Powerful Central Government after the Constitutional Revolution (Case Study: The Thoughts of Malek al-Shu'ara Bahar)", *Political Science*, Vol. 3, No. 2, Autumn and Winter, pp. 169-197. (In Persian).
- Dolatabadi, Yahya (1982), *Hayat Yahya*, Volume 2, Third Edition, Tehran, Attar. (In Persian).
- Wright, Elizabeth (2015), *Lacan and Post-Feminism*, Translated by Mahmoud Moghaddas, Tehran, Mehregan Kherad. (In Persian).
- Zahed Zahedani, Saeed and Salami, Mohammad Ali (2012), *Baha'ism in Iran*, Seventh Edition, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian).
- Sarhadi, Reza and Najafzadeh, Mehdi (2023), *Analysis of the Relationship between Power and Society with the Transition to Democracy: A Case Study of the Constitutional Movement*, Political Science Research, No. 2, Serial 70, Spring, pp. 41-74. (In Persian).
- Saree-ol-Qalam, Mahmoud (2012), *Iranian Authoritarianism in the Qajar Era*, Second Edition, Tehran, Farzan Publishing. (In Persian).
- Samii Esfahani, Alireza (1999), *Strong Society, Weak State: A Sociological Explanation of the Relations between State and Society in Iran in the Qajar Era*, Political Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science, Vol. 38, No. 3, Autumn, pp. 117-143. (In Persian).
- Ghani, Sirous (2010), *Iran: The Rise of Reza Khan, the Fall of the Qajars and the Role of the British*, Fifth Edition, Translated by Hassan Kamshad, Tehran, Niloofar Publications. (In Persian).
- Firhi, Davood (2020), *Iranshahri and the Iranian Problem*, Quarterly Journal of State Studies, Journal of the Faculty of Law and Political Science, Vol. 5, No. 21, Spring, pp. 1-28. (In Persian).
- Firhi, Davood (2021), *Modern State and the Crisis of Law: The Challenge of Law and Sharia in Contemporary Iran*, Tehran, Nashrani. (In Persian).
- Foran, John (2011), *Fragile Resistance: A History of Social Developments in Iran from the Safavids to the Years After the Islamic Revolution*, Translated by Ahmad Tadayan, 11th Edition, Tehran, Rasa Cultural Services Institute. (In Persian).
- Katouzian, Mohammad Ali (1993), *Iran's Political Economy from*

- Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty*, Tehran, Markaz Publications. (In Persian).
- Katouzian, Mohammad Ali (2012), *Iran Short-Term Society and Three Other Articles*, Third Edition, Translated by Abdollah Kowsari, Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Kadivar, Mohsen (1999), *Theories of State in Shiite Jurisprudence*, Fourth Edition, Tehran, Ney Publication. (In Persian).
- Kermani, Nazem al-Islam (2013), *History of Iranian Awakening*, Tenth Edition, Tehran, Amirkabir Publications. (In Persian).
- Kasravi, Ahmad (2011), *History of the Iranian Constitution*, Sixth Edition, Tehran, Contemporary Voice. (In Persian).
- Kalhroudi, Seyyed Navid (2023), *The Social Imagination of Iranians, Tools for the Continuation of the Concept of the Shah in Iran in the Qajar Era*, Political Science Research, Vol. 19, No. 1, Serial 73, Winter, pp. 193-230. (In Persian).
- Knoblauch, Hubert (2013), *Foundations of Sociology of Knowledge*, Translated by Keramatollah Rasekh, Tehran, Nashrani. (In Persian).
- Lacan, Jacques (1991a) *The Seminar of Jacques Lacan; Book I Freud's Papers on Technique 1953-1954*, Trans. By John Forrester, Edi. By Jacques-Alain Miller, New York: W. W. Norton & Company.
- Lacan, Jacques (1991b) *The Seminar of Jacques Lacan; Book II The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*, Trans. By Sylvana Tomaselli, Edi. By Jacques-Alain Miller, New York: W. W. Norton & Company.
- Lacan, Jacques (1999), *Ecrits*, Trans. By Bruce Fink, New York: W. W. Norton & Company.
- Lisan al-Mulk Sepehr, Mohammad Taqi (1998), *Nasikh al-Tawarikh: Qajar History*, Volume 3, by Jamshid Kianfar, Tehran, Asatir. (In Persian).
- Mannheim, Karl (1979), *Ideology and utopia: And Introduction to the Sociology of knowledge*, London: University of London.
- Mannheim, Karl (2001), *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Cognition*, Translated by Fariborz Majidi, Tehran, Samt. (In Persian).
- Mollaei Tavani, Alireza (2002), *Constitutionalism and the Republic: The Roots of the Disorder of the Democratic Order in Iran*, Tehran, Godareh. (In Persian).
- Movassaghi, Ahmad (2005), *Modernization and Reforms in Contemporary Iran*, Siasat Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science, No. 69, Autumn, pp. 225-260. (In Persian).
- Mirza Saleh, Gholamhossein (2008), *The Collapse of the Qajar and the Rise of Pahlavi*, Tehran, Negah Moaser Publishing. (In Persian).
- Mouffe, Chantal (1993) *The Return of The Political*, London: Verso Publication.
- Najafzadeh, Mehdi (2015), "The Imaginary Status of the Legislator in the Period of the Development of Modern Politics in Iran", *Journal of Confined Countries (Qajar Studies)*, No. 1, pp. 165-181. (In Persian).
- Nafisi, Saeed (Bita), *Social and Political History of Iran in the Contemporary Period*, Volume 2, Tehran, Bonyad. (In Persian).
- Nouraei, Fereshteh (1973), *Research in the Thoughts of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla*, Tehran, Jibi Publications Joint Stock Company. (In Persian).
- Nozari, Hossein Ali (1999), *Modernism and Modernity: A Collection of Essays in Politics, Culture and Social Theory*, Tehran, Naqsh-e-Jahan. (In Persian).

Nikfar, Jamasb (2013), "Russian and British Support for the Qajar Kings and Farah Izadi's Departure", *Political Science Research*, Vol. 8, No. 3, Summer, pp. 161-183. (In Persian).

Homer, Sean (2009), *Jean Lock*, Translated by Mohammad Ali Jafari and Mohammad Ebrahim Tahaei, Tehran, Phoenix Publications. (In Persian).

همسازی ایدئولوژی و اتوپیا با امر سیاسی؛ خوانشی بر مناسبات دولت و جامعه در ایران عهد قاجار

 * پیمان زنگنه^۱

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

 لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=4479150494/9%>
 <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1403.19.4.3.3>

چکیده

در دوره قاجار، دولت به دلیل مواجهه با شرایط جدید ناشی از امر سیاسی مدرن، از سازمان‌دهی ایدئولوژیکی مدرن و همچنین، ابزارهای کنترل سیاسی و نظامی مؤثر برخوردار نبود؛ از این‌رو، تغییر در امر سیاسی، وضعیت دشواری را فراروی دولت قاجار قرار داد؛ به‌نحوی که برخی از کارگزاران ایدئولوژی رسمی قاجار درخصوص نحوه عملکرد دولت و کارآمدی آن در مواجهه با شرایط درحال‌تغییر دچار تشکیک شده و نوسازی دولت را جهت تقویت ایدئولوژی رسمی در دستورکار خود قرار دادند. همچنین، امر سیاسی مدرن به شکل‌گیری طرح‌های اتوپیایی معتقد به تغییر وضع موجود در دوره قاجار نیز یاری رساند و ساخت ایدئولوژی رسمی قاجاران در قالب دولت نیز کفایت لازم را در مواجهه با این طرح‌ها از خود نشان نداد. بر این اساس، پیدایش مدرنیته و امر مدرن به‌گونه‌ای که زمینه لازم را برای تغییر نظم سیاسی قدیم و ایجاد نظم سیاسی جدید به‌وجود آورد سبب اثرگذاری بیشتر طرح‌های اتوپیایی مؤثر در جامعه نسبت به ساخت ایدئولوژیکی دولت قاجار شد. نوشتار حاضر بر آن است تا با بهره‌گیری از رویکرد نظری تلفیقی امر سیاسی لکان و ایدئولوژی و اتوپیای مانهایم، برتری توان‌کنش‌های موجود در جامعه در قالب طرح‌های اتوپیایی را نسبت به دولت در عهد قاجار، به شیوه توصیفی و تحلیلی مورد بررسی و کنکاش قرار دهد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۴

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

 امر سیاسی،
ایدئولوژی، اتوپیا،
دولت، جامعه

* نویسنده مسئول:

پیمان زنگنه

 پست الکترونیک: p_zanganeh@birjand.ac.ir

شیوه ارتباط دولت و جامعه از موضوعات مهم در حوزه مطالعات سیاسی است. در قرون پیشین، دولت‌ها نقش برجسته‌ای در شکل‌دادن به امور مختلف جامعه داشته و جامعه و نیروهای مؤثر در آن، تسلیم درخواست‌های ساخت قدرت با محوریت دولت بوده‌اند. دولت در تمدن‌های باستانی و روزگار حاکمیت نگرش سنتی، تأثیرگذارترین نیرو بوده است. موقعیت شاه در ادبیات سیاسی ایران باستان به‌عنوان محور اصلی مناسبات نظم زمینی ترسیم شده بود؛ به‌نحوی که منطبق با نظم کیهانی، نظم زمینی معنادار می‌شد. با گذار از نگرش کلاسیک و ورود به دوره مدرن، در ماهیت رابطه دولت با جامعه تغییراتی ایجاد شد. دیگر دولت از اقتدار همه‌جانبه در دوره کلاسیک برخوردار نبود. دستاوردهای مدرن و شکل‌گیری سرمایه‌داری سوداگر، تحرک دوچندانی به جامعه در مقابل دولت بخشید؛ به‌طوری‌که بسیاری از نیروهای مؤثر قومی، طبقاتی، جنسیتی و غیره بر کردارهای دولت تأثیرگذار بودند. امروزه تحرک جامعه در برابر دولت به‌گونه‌ای است که ترکیب نیروهای اجتماعی موجود در جامعه مدنی بر ماهیت دولت و سمت‌وسوی اهداف آن بسیار اثرگذار است. به‌هرروی، با گذار از سنت و تفکرات سنتی و تقویت مدرنیته به‌تدریج سرعت تحرک جامعه در برابر قدرت و سلطه دولت بیشتر شد. اقتضانات امر سیاسی که همیشه به‌صورت متغیر و ناآرام ظاهر می‌شود، در تغییر ماهیت دولت و جامعه مؤثر بوده است؛ از این‌رو، بر اثر این متغیر تعیین‌کننده، طرح‌های آرمان‌شهری نیروهای سیاسی در سطح جامعه و همچنین، ایدئولوژی رسمی دولت نیز به‌منظور همسویی با ذات ناآرام امر سیاسی دستخوش دگرگونی می‌شوند. گفتنی است اتوپیا در این نوشتار، مفهومی خیالی و معطوف به عمل است و صرفاً امری ناکجاآبادی و دست‌نیافتنی نیست، بلکه هر یک از گروه‌های سیاسی در جامعه قاجاری، خیالی دست‌یافتنی جهت برساختن نظم سیاسی مطلوب خود را در ذهن داشته‌اند. با نگاهی به مناسبات دولت و جامعه در ایران عهد قاجار، می‌توانیم وزن تأثیرگذاری هریک از دوگانه‌های دولت و جامعه در گذر زمان و همنشینی با امر سیاسی را تشخیص دهیم؛ به‌عبارتی، تغییر شرایط داخلی و خارجی امر سیاسی ناشی از امر مدرن سبب کاهش مشروعیت ایده شاهی آرمانی مبتنی بر فرّه ایزدی در عرصه داخلی شد و در عرصه خارجی نیز از طریق اثرگذاری نیروی خارجی بر روندهای تحول، ایدئولوژی شاهنشاهی را تضعیف نمود. چنین وضعیتی، نیروهای اتوپیایی را در جهت برساختن نظم مطلوب خود به تحرک واداشت. در دوران تأسیس و تثبیت سلسله قاجار نیز به دلیل ماهیت متفاوت امر سیاسی، بالادستی دولت نسبت به جامعه را در عین تحولات موجود در جامعه

شاهد هستیم؛ اما با شروع دوران گذار و همچنین، دوره انحطاط قاجاریه، برتری فعل و انفعالات درون جامعه نسبت به دولت را نظاره‌گر هستیم؛ از این رو، منظور از دوره گذار دورانی است که طی آن فرایندهای ناشی از امر مدرن در کنار نظم سنتی قرار گرفته و وضعیتی توأم با بی‌ثباتی را برخلاف دوره‌های پیشین برای نگرش سنتی حاکم بر دستگاه ایدئولوژی قاجاران به وجود آورد. سؤال پژوهش این است که مناسبات میان ایدئولوژی و اُتوپیا با امر سیاسی در عهد قاجار چگونه بوده است؟ فرضیه این است که بر اثر تغییر شرایط داخلی و خارجی امر سیاسی، اثرگذاری اُتوپیا بیشتر از ایدئولوژی بوده است. این نوشته پژوهشی بر آن است تا با بهره‌گیری از مدل نظری تلفیقی امر سیاسی لکان و ایدئولوژی و اُتوپیا مانهایم، به شیوه توصیفی و تحلیلی، مناسبات دولت و جامعه در عهد قاجار را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

۱. پیشینه پژوهش

در مورد تحولات دوره قاجار، به‌ویژه از منظر رابطه دولت و جامعه، آثاری به رشته تحریر درآمده است؛ از جمله لسان‌الملک سپهر (۱۳۷۷) در ناسخ التواریخ به شرح جزئیات تاریخی وقایع دوران هر یک از شاهان قاجار پرداخته است. روش او در این اثر بسیار جزئی‌نگرانه و مبتنی بر وقایع عینی تاریخی است. وی در بخشی از اثر خود به شکل‌گیری فتنه بابیه اشاره نموده که مورد استفاده این نوشته پژوهشی نیز قرار گرفت.

دولت‌آبادی (۱۳۶۱) در حیات یحیی، حوادث زمانه خود را روایت کرده و در جلد دوم این اثر به‌صورت عینی، به وقایع پرداخته که خود نیز با آن حوادث مرتبط بوده و در زمانه آن رخدادها زیست نموده است. مباحث مربوط به دوره محمدعلی شاه برای این نوشته مورد استفاده قرار گرفت. امانت (۱۴۰۰) در تاریخ ایران مدرن با نگاهی تاریخی و تحلیلی، حوادث دوران صفویه، قاجاریه، پهلوی و جمهوری اسلامی را تشریح نموده است. او در این اثر درصدد است تا پیوندی از همانندی و ناهمانندی را میان سلسله‌های تاریخی ایران در ارتباط با امر مدرن و مسئله دولت مدرن نشان دهد. روندهای تحلیلی این کتاب مورد توجه این مقاله بوده است. غنی (۱۳۸۹) در کتاب ایران، برآمدن رضاخان، بر افتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، حوادث انتهایی دوران قاجار چون قرارداد ۱۹۱۹ و برآمدن رضاخان طی کودتای ۱۲۹۹ را با بهره‌گیری از خوانش تاریخی مورد بررسی قرار داده است.

فوران (۱۳۹۰) در اثرش با عنوان مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از

صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، با بهره‌گیری از نظریه تلفیقی نظام جهانی والرش‌تاین و فرهنگ‌های سیاسی مخالف و نظریه وابستگی، تحولات اجتماعی ایران را با تکیه بر دو مفهوم اقتصاد و جنبش‌های اجتماعی از دوره صفویه تا انقلاب اسلامی بررسی نموده است. الگار (۱۳۶۹) نیز در دین و دولت در ایران به کنش و واکنش‌های تعاملی و تقابلی علما با پادشاهان قاجار پرداخته است.

افزون بر کتب پیش‌گفته، تاجیک و خسروی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «شکل‌گیری جریان‌های رمانتیک در عرصه سیاسی ایران؛ دوره مشروطه تا دهه ۱۳۳۰» به این مهم می‌پردازند که مشروطه قرار بود بزنگاه عقل و تدبیر خردمندان در سیاست ایران باشد؛ اما از رمانتیسم سر درآورد. مباحث مربوط به رمانتیسم و انطباق آن با مسائل ایران برای این نوشتار سودمند افتاد. با نگاهی به آثار مذکور و همچنین، دیگر منابعی که در تدوین این مقاله به‌کار گرفته شده، گفتنی است در هیچ‌یک از این آثار به رابطه منسجم دولت و جامعه پرداخته نشده و هر یک از آن‌ها از سویه نگرشی خود، که بیشتر تاریخی بوده، به دولت و گروه‌های موجود در جامعه پرداخته‌اند. این نوشته افزون بر بهره‌گیری از زوایای بدیع این منابع، از رویکردی نظری و مفهومی استفاده نموده و در تلاش بوده است تا سویه‌های پراکنده این آثار در خصوص دولت و جامعه را با مدل مفهومی خود تلفیق کند؛ از این رو، بداعت این اثر در مدل نظری متمایز و سازمان‌دهی مباحث پیرامون دولت و جامعه در قالب آن مدل نظری است. بر این اساس، این مقاله صرفاً یک نوشته مبتنی بر داده‌های تاریخی نیست، چون از زاویه نظری به تاریخ می‌نگرد و از سویی، یک اثر ذهنی و مفهومی هم نیست، چون برای اثبات مدعای نظری خود از گزاره‌های تاریخی بهره می‌گیرد. این نوشتار مابین نظریه و تاریخ در حرکت است.

۲. چهارچوب نظری

امر سیاسی لکان و ایدئولوژی و اُتوپای مانهایم مدل نظری تلفیقی این نوشتار هستند که به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۲. امر سیاسی

لکان با تأکید بر سطوح سه‌گانه امر خیالی^۱، امر نمادین^۲ و امر واقعی^۳ نشان می‌دهد که

1. the Imaginary
2. the Symbolic
3. the Real

سوژه همواره به مثابه جایگاه و منزلت گونه‌ای از فقدان و غیاب^۱ تکوین می‌یابد. در این فرایند، ساختارها و ایدئولوژی‌های گوناگون سعی در بازنمایی سوژه به مثابه امری کامل و منسجم دارند که البته هیچ‌گاه محقق نمی‌شود و سوژه همواره دچار نقصان و تهی‌بودگی باقی می‌ماند (موفه،^۲ ۱۹۹۳: ۷۶-۷۵). از نگاه لکان، فرد ابتدا در مرحله آینه‌ای،^۳ تصویری از موجودیت بدن خویش به مثابه یک کلیت و تمامیت به دست می‌آورد که زندگی توهمی^۴ وی را شکل می‌دهد (لکان،^۵ ۱۹۹۱a: ۷۹). در این تجربه، ازسویی کودک خویشتن را به شکل وجودی واحد و درعین حال، وحدتی از خودبیگانه شده و مجازی^۶ تجربه می‌کند (لکان، ۱۹۹۱b: ۵۰). حرکت خود یا اگو از مرحله تصور خویشتن به عنوان موجودی کامل در مرحله خیالی یا تصویری به مرحله نمادین، توأم با پی بردن بدین واقعیت تراژیک است که چنین تکاملی هیچ‌گاه برای وی مقدور و میسر نخواهد شد. در عرصه نمادین، فرد هویت خویش را در زبان موردشناسایی قرار می‌دهد که البته این موضوع درعین حال، همراه با فهم مسئله فقدان و ازدست رفتن خود به عنوان یک شیء^۷ است (لکان، ۱۹۹۹: ۲۴۷). لکان درهم تنیدگی سه حوزه مذکور را با عنوان گره برومه‌ای^۸ طرح کرده که قوام هر یک بسته به ارتباطش با دو ساحت دیگر است. البته گذر از ساحت خیالی به نمادین بیشتر نوعی انتزاع نظری^۹ است تا توالی زمانی؛ ازاین‌رو، لکان ساختمان نفسانی یا هویت فردی افراد را به صورت سه حلقه به هم پیوسته تصور می‌کند که در ساحت نمادین زبان شکل گرفته است و رابطه انسان با محیط پیرامونش را مشخص می‌سازد (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۶۹). او نمی‌گوید که همه چیز به امر نمادین فروکاستنی است، بلکه بر این باور است که با پدیدارشدن نمادها، همه چیز از جمله ناخودآگاه و سوپزکتیویته بشری مطابق با آن‌ها و قوانین امر نمادین تنظیم و ساخته می‌شوند (هومر، ۱۳۸۸: ۶۷). ازاین‌رو، از نظر لکان، سیاست‌ورزی هم‌ارز واقعیت سیاسی است و واقعیت سیاسی مانند تمام واقعیت‌ها، در وهله اول در ساحت نمادین ساخته می‌شود و پس از آن، از جانب فانتزی مورد تأیید قرار می‌گیرد. بر این اساس،

1. place of the lack
2. Chantal mouffe
3. mirror stage
4. fantasy life
5. Jacques lacan
6. unity but as an alienated virtual unity
7. object
8. Borromean Knot
9. theoretical abstraction

نمی‌توان امر سیاسی را به واقعیت سیاسی فروکاست (استاوراکاکیس، ۱۳۹۲: ۱۴۲). مرحله تروماتیک سیاسی از حیث رویارویی با ساحت واقع، به‌طور پیوسته، فرایندپردازی‌های متنوع ساحت واقع را به جریان می‌اندازد. این وضعیت به ظهور سیاست‌ورزی، تأسیس سیاسی، نوعی فانتری اجتماعی جدید به‌جای فانتری درهم‌ریخته قبلی منجر می‌شود؛ ازاین‌رو، طرح لکان از حیات اجتماعی - سیاسی عبارت است از بازی پایان‌ناپذیر امکان و امتناع، ساختن و ویران‌کردن، بازنمایی و ناکامی در بازنمایی، مفصل‌بندی و درهم‌ریختگی (همان: ۱۴۶-۱۴۵).

۲-۲. ایدئولوژی و اتوپیا

مانهایم معتقد است که با درنظرگرفتن ایدئولوژی و اتوپیا، دوباره سؤال از ماهیت واقعیت مطرح می‌شود. پس این دو مفهوم دربردارنده تأکیدی است که طی آن هر ایده‌ای باید در انطباق با واقعیت به‌کار برده شود. باوجوداین، پیش‌فرض ما از واقعیت در معرض تجدیدنظر قرار می‌گیرد و به سؤال تبدیل می‌شود. از نگاه او، تمام طبقات و گروه‌های متضاد در جامعه واقعیت را در افکار و کردار خود جست‌وجو می‌کنند (مانهایم، ۱۹۷۹: ۸۸-۸۷). مانهایم بر این باور است که ایدئولوژی در خدمت نظم اجتماعی خاصی است که به‌وسیله آرمان‌شهر متلاشی می‌شود. براساس این دیدگاه، اگر کارکرد محوری ایدئولوژی یکپارچه‌سازی و صیانت از وضع موجود باشد، کارکرد محوری آرمان‌شهر کاوش در امکانات است. به‌عبارتی، ساخت‌های آرمان‌شهری نظم اجتماعی موجود را زیر سؤال می‌برند (استاوراکاکیس، ۱۳۹۲: ۲۰۸). از نظر مانهایم، معنای مشخص ایدئولوژی این است که به ایده‌ها و بازنمایی‌ها مشکوک هستیم؛ ازاین‌رو، ایدئولوژی پنهان کردن آگاهانه ماهیت واقعی یک موقعیت و تشخیص درست آن چیزی است که منطبق با منافع نیست و یا تلاش‌های حساب‌شده برای اغواگری و گول زدن دیگران است. مانهایم ایدئولوژی را در پیوند با گروه اجتماعی - تاریخی یا یک طبقه می‌داند که بر مبنای روان‌شناسی منافع عمل می‌کند (مانهایم، ۱۹۷۹: ۵۱-۴۹).

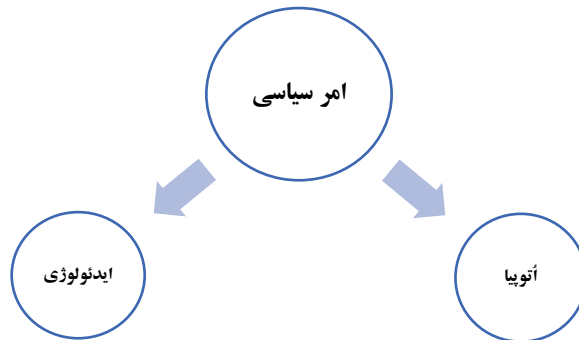
فرض مانهایم این است که گروه‌های اجتماعی، آن‌چنان در چهارچوب منافعشان به وضعیت وابسته می‌شوند که سرانجام توانایی دیدن واقعیت‌های خاص مغایر با منافع خود را از دست می‌دهند. او این حالت را وابستگی به وضعیت می‌نامد و ایدئولوژی را ناشی از قرارگرفتن فرد در چنین وضعیتی می‌داند. از نگاه او، ایدئولوژی‌ها همواره از چاشنی غیرواقعی بودن برخوردارند؛ چراکه می‌توانند سبب گمراهی گروه‌های اجتماعی شوند و آن‌ها را به سمتی هدایت کنند که دیگر حتی منافعشان را تشخیص ندهند و برخلاف آن عمل کنند (کنوبلاخ،

۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۵۳). به هر روی، ایدئولوژی فراورده طبقات حاکم است و وضع موجود را توجیه می‌کند و ممکن است به صورت جهان‌بینی یک عصر درآید؛ اما اُتوپیا بیانگر آمال و آرزوهای طبقات زیر سلطه و فاقد قدرت است که زمینه فکری شورش و جنبش را فراهم می‌کند (بشیریه، ۱۳۸۰: ۱۴). به باور مانهایم، اندیشه هنگامی اُتوپیا است که با واقعیتی که این حالت ذهنی در آن به ظهور می‌رسد ناسازگار باشد، پس نباید هر حالتی از ذهن را که با موقعیت آنی و مستقیم ناسازگاری دارد و از حدود آن فراتر می‌رود اُتوپیا تلقی کنیم، بلکه آن جهت‌گیری فراتر از واقعیت را باید اُتوپیا بینگاریم که هرگاه به عرصه عمل درمی‌آید، میل دارد نظم اشیا و امور حاکم را به‌طور جزئی یا کلی از هم بپاشد (مانهایم، ۱۳۸۰: ۱۴۳). از نظر وی، رسالت روشنفکران روشن ساختن مقوله کلیت از طریق درهم‌آمیختن دیدگاه‌های مختلف است؛ فرایندی که تابع منافع طبقاتی نیست (نوذری، ۱۳۷۸: ۴۱۱). مانهایم معتقد است نمایندگان هر نظام ایدئولوژیکی در برابر عقاید و تمایلات فراتر رونده از موقعیتی که در دایره نظام موجود تحقق‌پذیر نیستند، رویکردی خصومت‌آمیز اتخاذ کرده و در تلاش‌اند تا از طریق کنترل کردن آن‌ها از نظر اجتماعی، تأثیرگذاری‌شان را در جامعه به حداقل برسانند (مانهایم، ۱۳۸۰: ۱۴۴). او در نقطه مقابل هر اُتوپیا، نظام مستقر را مظهر شر و بدی می‌انگارد؛ از این رو، مسیر تاریخ به‌صورت جریان متناوبی از توپیا (نظام موجود) به اُتوپیا و از آنجا به توپیا بعدی است؛ بر این اساس، نظام موجود موجب پدید آمدن اُتوپیاهایی می‌شود که به‌نوبه خود، قید نظام موجود را از هم می‌گسلد (همان، ۱۳۸۰: ۱۴۸-۱۴۷).

از مجموع مباحث پیش‌گفته در خصوص امر سیاسی و ایدئولوژی و اُتوپیا می‌توان به این استنتاج رسید که امر سیاسی در این مدل نظری تلفیقی به‌عنوان متغیر مستقل بر ماهیت ایدئولوژی و کنشگری آن در عرصه عملی تأثیر دارد. همچنین، چرخش‌های امر سیاسی بر شکل‌گیری اُتوپیاهای موجود در جامعه نیز اثرگذار است؛ به‌طوری‌که طرح‌های اُتوپیا، متأثر از امر سیاسی به کنشگری فعالانه در مقابل ایدئولوژی رسمی نیز می‌پردازند.

براساس دقایق این مدل نظری و همسو با سه‌گانه‌های لکانی (امر واقع، امر خیالی و امر نمادین)، در دوره قاجاریه نوعی نظم نمادین سنتی بر مبنای قره‌ایزدی شاهانه وجود دارد. این نظم بر اثر تحولات عینی داخلی و خارجی یعنی پیدایی افکار و فناوری‌های مدرن و تسلط نیروی خارجی که مرتبط با این افکار بود و از فناوری مدرن نیز در راستای اهداف خود بهره می‌برد، دستخوش تغییر شد؛ از این رو، منطبق با رویکرد کنترلی که مانهایم برای ایدئولوژی مسلط در نظر می‌گیرد، شاهان قاجاری نیز برای مقابله با اُتوپیاهای درون جامعه از ابزارهایی برای مهار آنان

استفاده نمودند؛ ازسوی دیگر، نیروهای معطوف به تفکرات اُتوپایی هم در حیث خیالی خود طرح‌ها و امکاناتی داشته‌اند که لزوماً در برخی مواقع با موانعی جهت تحقق آن‌ها نیز مواجه شده‌اند. در متن این نوشتار، به دقایق عینی و انضمامی این مدل نظری پرداخته خواهد شد. رابطه به‌هم‌پیوسته امر سیاسی با ایدئولوژی و اُتوپیا را می‌توان در قالب شکلی به شرح زیر نشان داد.

شکل شماره (۱). نسبت امر سیاسی با ایدئولوژی و اُتوپیا

۳. بررسی مناسبات دولت و جامعه در دوره قاجار

مناسبات دولت و جامعه در دوران قاجار براساس چهار دوره تأسیس (دوران حکمرانی آقا محمدخان)، تثبیت (دوره حکومت فتحعلی‌شاه و محمدشاه)، گذار (عصر حکمرانی ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه) و انحطاط (دوره محمدعلی‌شاه و احمدشاه) و در قالب دو مفهوم امتناع نظم سیاسی قدیم و امکان شکل‌گیری نظم سیاسی جدید که بر اثر چرخش امر سیاسی و پیدایی اندیشه‌های اُتوپیاگونه پدیدار شده است، مورد تحلیل و بررسی قرار خواهند گرفت. گفتنی است تقسیم‌بندی که در این نوشته صورت گرفته براساس دوره‌های تاریخی است که شاهان قاجار در رأس آن قرار داشته‌اند؛ زیرا با فهم دوره تاریخی هر یک از شاهان اولاً، نوع رویکرد هر یک از آنان نسبت به محیط پیرامونی آنان شناخته خواهد شد؛ ثانیاً، نوع رابطه آنان با اُتوپیاها و واکنش اُتوپیاها به هر یک از شاهان مورد شناسایی قرار خواهند گرفت؛ ثالثاً، این دسته‌بندی براساس فراز و فرود دوره قاجار صورت گرفته و در تلاش است تا خط

سیری کلی از روند تحولات دوره قاجاریه با التزام به مدل نظری را به نمایش بگذارد. بر این اساس، با استناد به منابع دست اول، تلاش شده تا دقایق مرتبط با دغدغه این مقال نشان داده شود؛ از این رو، این اثر هرچند می‌توانست بر یک دوره از تحولات پادشاهان قاجار تمرکز کند، از آنجاکه هدفش ارائه خط سیری تاریخی و کلی از منطبق تحولات دوره قاجاریه در یک بازه زمانی طولانی بود، سعی بر آن است تا آن منطبق کلی در پیوست با رخداد‌های تاریخی نشان داده شود. افزون بر این، دوره انحطاط صرفاً بر مبنای اوضاع و احوال دو پادشاه آخر قاجار یعنی محمدعلی شاه و احمد شاه صورت گرفته است. هرچند که مشروطه یک نقطه عطف است؛ اما پیامد مشروطه و عدم شکل‌گیری یک نظم سیاسی هژمون جدید نیز در قالب همان روند کلی انحطاط دو پادشاه آخر قاجار قابل تحلیل و بررسی است. افزون بر این، تقسیم‌بندی چهارگانه تأسیس، تثبیت، گذار و انحطاط صرفاً نوعی نظرورزی ذهنی محسوب نمی‌شود و صحت آن با استناد به شواهد عینی و تاریخی به محک آزمون گذاشته شده است.

۱-۳. دوره تأسیس

در این دوره به دنبال امتناع ناشی از به حاشیه رفتن نظم سیاسی از حاکمیت زندیه، دوره‌ای از هرج و مرج و ناامنی در ایران پدیدار گشت که به دنبال آن، با اقدامات همگون‌ساز آقا محمدخان، امکان برساختن نظم سیاسی شکل گرفت که وجه بارز این دوره، کنشگری خشونت‌بار آقا محمدخان به منظور استقرار سامان سیاسی متفاوت از گذشته است. به عبارتی، در این دوره، آشوبناکی امر سیاسی سبب شد تا آقا محمدخان ابتکار عمل را جهت برقراری نظم نوینی که مبتنی بر ایدئولوژی برگرفته از افکار قبیله‌ای بود، به دست گیرد.

حکومت قاجار در دوره تأسیس، از ضعف و بی‌سازمانی جامعه توان می‌گرفت و بر آن مبتنی بود. در چنین شرایطی، دولت قاجار تحت نظارت جامعه قرار نداشت و کوچ دادن اجباری ایلات و تقویت برخی دیگر برای برقراری موازنه و سرانجام، بخشیدن زمین و پول به منظور ساکن کردن ایلات از جمله سیاست‌های آن بود (سرحدی و نجف‌زاده، ۱۴۰۲: ۵۹) تا از این طریق، کنترل لازم جهت مقابله با هرگونه طرح اتوپیایی در جامعه فراهم آید؛ از این رو، طرح‌های اتوپیایی در این دوره از امکان‌های مناسبی مانند اعتصاب و بسیج جهت مقابله با ایدئولوژی تازه تأسیس برخوردار نبودند.

۱-۱-۳. آقا محمدخان

در آغاز حکومت قاجار، امر سیاسی در رقابت میان روسیه، انگلیس و فرانسه به شکلی نمادین

شکل گرفت. ایران در این دوره به حکم ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی و جغرافیایی‌اش، در جرگه سرزمین‌های با اهمیت قرار گرفت و خواه‌ناخواه، به پهنه بازی‌های سیاست جهانی گام گذاشت و عملاً بازیچه نقشه‌ها، تاکتیک‌ها، استراتژی‌ها و معادله‌های گسترش خواهانه عوامل جهانی استعمار گردید. یورش‌های پی‌درپی بیگانگان به ایران و جنگ‌های گوناگون درون‌مرزی و گسترش بیماری‌های واگیردار مانند وبا و طاعون، ایران را در زمینه اقتصادی و نیروی انسانی بسیار ناتوان ساخته بود. در دهه‌های پایانی همان سده و نخستین دهه سده ۱۹، فشارهای سیاسی و اقتصادی زاینده استعمار غرب نیز بر دشواری‌های درون‌مرزی ایران افزود (حائری، ۱۳۹۴: ۲۳۱-۲۳۲). به‌هرروی، ضرورت‌های ناشی از امر سیاسی این دوره که شامل حضور بیگانگان، شیوع بیماری و ضعف عمومی کشور بود، نوعی سیاست خشن و عریان را آن‌گونه که آقا محمدخان علیه رقبایش به‌کار می‌رفت، ضروری می‌نمود. در این دوره، پادشاه در مقابل جامعه دست بالا را داشت و با اقتدار تمام، اهدافش را پیش می‌برد؛ به‌طوری‌که قتل‌عام مردم تفلیس، قتل لطفعلی‌خان زند، شکنجه شاهرخ نابینا، مؤید این بالادستی است.

ماهیت عشیره‌ای حکومت قاجار که در دوران آقا محمدخان بسیار مشهود بود، به علما امکان نداد که نفوذ زیادی به‌دست آورند. به‌جز شخص حاکم که بسیاری از کارهای دولت را یک‌تنه انجام می‌داد، حکومت از دو مقام عمده رسمی تشکیل می‌شد، یکی مستوفی (خزانه‌دار) و دیگری (منشی لشکر). سپاهیان نیز محبوب‌ترین بخش جمعیت را تشکیل می‌دادند (الگار، ۱۳۶۹: ۸۴)؛ از این‌رو، میرزای قمی از علمای این دوره، در مورد آقا محمدخان، مطالبی پیرامون اهمیت مقام پادشاهی، معنی ظل‌الله نامیده شدن شاه و موضع او به‌عنوان یک مجتهد در برابر شاه می‌آورد. از دیدگاه میرزای قمی، «شاه شبیه جانشین خداست و طبق مشیت خدا، شاه شده و بنده‌ای را نشاید که سر از کمنند او پیچد» (حائری، ۱۳۶۹: ۳۲۵). به‌هرروی، در این دوره، امر سیاسی بین‌المللی و داخلی نیز مانند دوره‌های بعدی آن‌قدر پیچیده و شتابناک نیست که منجر به تحرک در درون جامعه و پیدایش طرح‌های اتوپیایی شود. افزون بر این، اقدامات همگون‌ساز و کنترلی آقا محمدخان نیز چنین مجال را برای پیدایی طرح‌های اتوپیایی فراهم ننمود.

بر این اساس، از آنجاکه دوره آقا محمدخان در قالب نظم سیاسی قدیمی قابل تحلیل است، در این دوره، بالادستی امر سیاسی (کردارهای آقا محمدخان) را نسبت به امر دینی (علمای دینی) شاهد هستیم. پس نوپدیدگی دولت قاجار و اقدامات ابتکاری آقا محمدخان در راستای برساختن نظم سیاسی به هرگونه طرح آرمان‌شهری که قصد مقابله با شاه را داشت، مجال بروز و ظهور نمی‌داد و افزون بر این طرح‌های اتوپیایی در قالب اراده برای برهم زدن نظم سیاسی،

که از مفاهیم عمیق فکری نیز برخوردار باشد هم به چشم نمی‌خورد؛ از این رو، ایدئولوژی قبیله‌ای و عشیره‌ای قاجاران به‌عنوان ایدئولوژی مسلط از چنان سلطه‌ای برخوردار بود که عملاً امکانی برای پدیداری طرح‌های اتوپایی برهم‌زننده نظم وجود نداشت.

۲-۳. دوره تثبیت

در این دوره، امر سیاسی از حالت ناآرامی شدید که به‌صورت تاخت‌وتاز و هجوم به سرحدات ایران، خود را نمایان می‌ساخت، خارج شد و کمی آرام گرفت؛ اما بی‌قراری امر سیاسی به‌صورت رقابت‌های روس و انگلیس و حتی فرانسه پدیدار شد. جنگ‌های ایران و روس، مهم‌ترین رخداد این دوره است؛ زیرا باعث شد تا ذهن نخبگان ایران به پرسش از دلیل عقب‌ماندگی سوق پیدا کند. بر این اساس، در این دوره به موازات ثبات قاجاران، شاهد ترک برداشتن پوسته نظم سنتی قدیم هم هستیم؛ یعنی در این دوره، به‌تدریج گزاره‌های مدرن وارد حیات سیاسی و اجتماعی ایران شد و منجر به تغییراتی در امر نمادین ایدئولوژی مسلط قاجاریه گردید.

مفهوم شاهی مقدس برخوردار از فره ایزدی به‌مثابه یکی از مفاهیم ایدئولوژیکی در سامانه قدرت پادشاهان قاجار بود. افزون بر این، این مفهوم چیزی فراتر از متون رسمی و دینی بود و بیشتر به زیست اجتماعی و عرصه عمومی و نیز باورهای مردم ربط داشت. این باورهای عامه و سبک زندگی به اندازه‌ای قدرتمند بود که شاه حتی اگر علاقه‌مند به تغییر مناسک و رویه‌های عام بود، در عمل، باوجود مقام بالایش قدرت مطلق نداشت. شمایل شاهان قاجار و به‌ویژه فتحعلی‌شاه در پیکرنگاری‌ها نوعی بازگشت به اندیشه ایران‌شهری و دوران ساسانی است. فتحعلی‌شاه لقب شاه شاهان را برای خود استفاده می‌کرد؛ لقبی باستانی که کارکرد سیاسی مشخصی نیز داشت که همانا برتری شاه قاجار بر تمام مدعیان سلطنت است (کلهرودی، ۱۴۰۲: ۲۱۸-۲۱۷).

۱-۲-۳. فتحعلی‌شاه

ضعف‌های نظام داخلی ایران برای اولین بار در عصر فتحعلی‌شاه نمایان شد. به‌طوری‌که طی ده سال تحمیل دو قرارداد گلستان و ترکمانچای از طرف روسیه به ایران، ناتوانی سیستم داخلی ایران در برابر چالش‌های بیرونی و قدرت‌های روسیه، انگلستان و فرانسه را نشان داد. روابط ایران با روسیه، انگلستان و فرانسه در این دوره حاکی از وجود اهرم تصمیم‌گیری در لندن و پاریس نسبت به مسائل ایران است (سریع‌القلم، ۱۳۹۱: ۱۰۶). در دوره فتحعلی‌شاه، به دلیل اقتضانات ناشی از امر سیاسی، شکافی در ایدئولوژی پادشاهی پدید آمد. عباس میرزا، از کارگزاران این دستگاه ایدئولوژی، برخلاف سایر

باورمندان به این ایدئولوژی که معتقد به کاربست ابزارهای کنترلی نسبت به پویش‌های درون جامعه بودند، به ضرورت نوسازی و ایجاد تغییر جهت همسویی با امر سیاسی نوظهور پی برده بود. او به اقلیت‌های مذهبی توجه خاص داشت و می‌خواست با همکاری علما، حقوقی را که شریعت برای آن‌ها در نظر گرفته بود تأمین کند. به‌طور پیوسته با اقدامات او مخالفت می‌شد. شاید این مخالفت‌ها تا حد زیادی ناشی از خصومتی بود که برادران عباس میرزا با وی داشتند و برای حمله به او از دستاویزهای مذهبی سود می‌جستند. به گفته دروویل، مخالفان عباس میرزا او را شایسته ولایتعهدی نمی‌شمردند؛ زیرا او از نظر آن‌ها فرنگی شده بود و حکمه فرنگی می‌پوشید (الگار، ۱۳۶۹: ۱۳۷-۱۳۰). افزون بر این، یرمولوف، سفیر روسیه در ایران، در گزارش‌های خود از اقدامات عباس میرزا نوشته است که عباس میرزا سی دسته تشکیل داده بود که هر یک مرکب از هزار تن بود و صد توپ صحرایی داشت. سپس می‌گوید: «اصلاحات دنباله دارد و در اندک‌زمانی، ایران پیاده‌نظامی خواهد داشت که می‌تواند در شمار بهترین پیاده‌نظام‌های اروپا درآید» (نفیسی، بی‌تا: ۸۹). همچنین، عباس میرزا در کشاکش جنگ‌های ایران و روس دریافت که وجه تولید تمدن‌سازی تغییر کرده است و ایرانیان از گردونه خارج هستند و آن‌ها دیگر مولد و بازیگر و مبتکر نیستند (سمیعی اصفهانی، ۱۳۷۸: ۱۲۵). گفتنی است، عباس میرزا از جمله اولین کارگزاران ایدئولوژی مصلحت‌فاجاری بود که تحول منطق امر سیاسی متأثر از امر واقع را درک کرد. او عمیقاً به این نکته پی برد که بر اثر پیشرفت‌های ناشی از مدرنیته و رواج ابزارهای جدید جنگی و ادوات پزشکی، دیگر شرایط امر واقع مانند دوران آقا محمدخان نیست و نوعی پیچیدگی و درهم‌تنیدگی در امر واقع ایجاد شده که به امر سیاسی جهت می‌دهد. افزون بر این، در آن زمان اصلاحات نظام جدید در آذربایجان بیان‌کننده وسعت دید ولیعهد قاجار بود. درعین حال، مشاهده وضعیت دنیای جدید در خلال برخی از سفرنامه‌ها و مطالعه آن توسط کارگزاران دارالسلطنه تبریز در شناخت از دنیای جدید مؤثر بود.

در دوره فتحعلی شاه، شاهد آمیختگی امر سیاسی با امر دینی هستیم؛ به طوری که کردارهای او از امر دینی متأثر بود؛ از این رو، در این دوره شاهد پیدایی جریان شیخیه هستیم. این جریان هر چند طرح اُتوپایی بنیان‌برافکنی جهت مقابله با پادشاه قاجار نداشت، ولی برای بقای خود در مواجهه با جریان‌های مذهبی رقیب به تأیید ایدئولوژی قاجاران پرداخت. دربار قاجار برای استفاده از شهرت شیخ احمد احسایی به نفع خود، باب مرآه را با او آغاز کرد. فتحعلی شاه قاجار چون از شهرت شیخ مطلع شد، مشتاق بود که هر طور شده، شیخ را برای دیدن و درعین حال، وابسته کردن به خود که سیاست داخلی دربار قاجار در قبال همه بزرگان دین مقتضی آن بود، به سوی تهران دعوت کند (زاهد زاهدانی و سلامی، ۱۳۹۱: ۱۲۹). افزون بر

این، تعدادی از علمای اصولی نیز ضمن برخورداری از طرح آرمان‌شهری متأثر از امر دینی، به دلیل برخی از ضرورت‌های ناشی از امر سیاسی و امر دینی، ناگزیر از مواجهه با پادشاه قاجار بودند. از همین‌رو، میرزای قمی در نامه‌ای طولانی در مورد نبودن حق مشروع و خدایی برای فتحعلی شاه در امر حکومت، گویاتر سخن گفت. این نامه زمانی نوشته شد که دشمنان اصولی که صوفیان از جمله آنان بودند، می‌کوشیدند تا جهت ضدیت با علما، عنوان اولوالامر به پادشاه بدهند (حائری، ۱۳۹۴: ۳۲۷). همچنین، میرزای قمی دارای نظریه‌ای است که از دیگر آثار وی و به‌ویژه جامع‌الشتات به‌دست می‌آید و همسو با نظریه ولایت انتصابی عامه فقیهان، مشروعیت سلطنت‌های رایج را به‌شدت زیر سؤال می‌برد (کدیور، ۱۳۷۸: ۶۹). شیخ جعفر کاشف‌الغطاء نیز یکی دیگر از علمای دوره فتحعلی شاه بود که سخت از او پشتیبانی می‌کرد و شاه را دارای شمشیری کشنده و نیزه‌ای فرورونده در دل کافران می‌دانست و از خدا می‌خواست که دولت وی را به امام زمان پیوند دهد؛ اما کاشف‌الغطاء به‌رغم این همه احترام به شاه، هرگز حکومت وی را یک حکومت اسلامی اصیل نمی‌دانست و اجازه نمی‌داد که شاه بی هیچ‌گونه تأیید و اجازه‌ای از سوی علما، حکومت خود را مشروع بخواند (حائری، ۱۳۹۴: ۳۲۹). گفتنی است یکی از ابزارهای فتحعلی شاه برای کنترل اُتویای دینی علما، بهره‌گیری از توان جریان‌های دینی موازی همچون شیخیه بود. از سوی دیگر، علما نیز در این دوران به دلیل موازنه‌سازی که از سوی فتحعلی شاه صورت گرفته بود، عملاً از امکان‌های کنش مؤثر برخوردار نبودند؛ بنابراین، در دوره فتحعلی شاه، آمیختگی امر سیاسی با امر دینی را به‌صورت پیوند توأم با همکاری و انتقاد علما با شاه شاهد هستیم؛ از این‌رو، تعامل پویای جامعه با دولت در قالب نظم سیاسی قدیم و بعضاً به‌صورت برتری نسبی دولت جلوه‌گر شد؛ اما در این دوره طرح‌های اُتویایی معطوف به عمل در جهت ریشه‌کنی نظم مستقر نیز پدیدار نشدند.

۲-۲-۳. محمد شاه

در دوران محمد شاه، اگرچه تلاش‌هایی در جهت تقویت دولت مرکزی و نیز محاکم عرف در مقابل محاکم شرع صورت گرفت، ولی ناتوانی و ناکارآمدی دولت و کشمکش میان دین و دولت و رقابت و نفوذ و مداخله روس و انگلیس و رخنه اروپایی، سمت‌وسوی تغییرات را منحرف کرد و اصلاحات را عقیم گذاشت. میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی که نقش مؤثری در روی کار آوردن محمد شاه داشت، به‌عنوان صدراعظمش، عزم اصلاحاتی در جهت تحکیم قدرت دولت و ارتش و جلوگیری از اسراف اموال دولتی و مداخلات استعمار روسیه و انگلستان و کمپانی‌های خارجی داشت؛ در همان سال اول صدارتش با مخالفت و کارشکنی درباریان و بیگانگان مواجه شد

(موثقی، ۱۳۸۴: ۲۳۸). نقل است که میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی «در ایام صدارت هم تند می‌رفت و چون خود را مؤسس این سلطنت می‌دانست، پاره احکام را به دلخواه خود می‌گذرانید و چنان می‌خواست که سلطان به دلخواه خود نتواند فلان پست را بلند کند و فلان عزیز را نزند نماید. ... نصب و عزل و قطع و فصل کار و اجرای امور دولت و دادن و گرفتن مواجب و منصب را می‌خواست منحصر به تصویب خود نماید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۳۷-۱۳۶). سرانجام این اختلاف نظرها باعث شد تا محمد شاه استقلال رأی قائم مقام را تاب نیاورد و فرمان قتل او را صادر نماید. گفتنی است، پس از عزل و قتل قائم مقام و بیزاری محمد شاه از ایجاد تغییرات ساختاری در دولت، حاج میرزا آقاسی، مرشد شاه، که وی او را قطب آسمان شریعت و طریقت می‌دانست به صدر اعظمی رسید. محمد شاه شک نداشت که حاج میرزا آقاسی با خدا رابطه دائم و مستقیم دارد و خود نیز موجودی خارق العاده است (الگار، ۱۳۶۹: ۱۷۵). از این رو، محمد شاه با انتصاب حاج میرزا آقاسی به صدر اعظمی، تمایل خود را به حکمرانی بر اساس قواعد کهنه و در حال افول نظم سیاسی قدیمی نشان داد. به هر روی، امر سیاسی در این دوره نیز متأثر از حاکمیت مسلط روس و انگلیس بر امور داخلی کشور بود. افزون بر این، در این دوره، کارگزاران نواندیشی مانند میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، تردیدهای جدی نسبت به ماهیت ایدئولوژی حاکم بر حکومت محمد شاه داشتند؛ از این رو، وی تغییر در شیوه حکمرانی با بهره‌گیری از ابزارهای مدرن را به منظور نوسازی ساخت قدرت مورد توجه قرار داد. به عبارتی، قائم مقام فراهانی پوسته در حال زوال نظم قدیمی که بر اثر تحول امر سیاسی هر روز سیر قهقراپی آن تشدید می‌شد را به خوبی فهم کرده بود. او در صدد بازآفرینی امر نمادینی جدید در مواجهه با امر نمادین ایدئولوژی مسلط بود؛ پس نگاه توأم با اصلاح قائم مقام فراهانی، مبتنی بر کنترل و محدودسازی جامعه نبود، ولی محمد شاه سعی داشت با نگاه کنترلی خود، آن هم در قالب نظم قدیمی به حکمرانی خود ادامه دهد.

در دوران حکومت محمد شاه، روابط دولت با علما به مرحله تازه‌ای از دشمنی و کشمکش گام نهاد. اگر فتحعلی شاه می‌خواست بین نیازهای دین‌داری و وظایف حکمران مستبد آشتی برقرار کند، محمد شاه تا حد زیادی از چنین کوشش‌هایی دست برداشت. ماهیت بدعت‌آمیز اعتقادات مذهبی او و وزیرش حاج میرزا آقاسی حتی موجب نشد که به انقیاد از یک مرجع تقلید اعتراف کند (همان: ۱۷۱)؛ از این رو، خطر اندیشه‌های انحرافی و ضرورت جلوگیری از نفوذ فرقه شیخیه و بابی‌ها و نیز لزوم حمایت روحانیت شیعه از حکومت قاجار در برابر تهدیدات عوامل داخلی و خارجی باعث شد تا محمد شاه روابط به ظاهر دوستانه خود را با علمای بزرگی چون سید محمدباقر شفتی برقرار کند (خداپرست، ۱۳۸۸: ۸۹). در این دوران،

قدرت علما همچنان بر قدرت شاه تأثیرگذار بود. به گونه‌ای که محمدشاه به‌رغم تقابلی که با آنان داشت، نسبت به انجام درخواست‌هایشان ناگزیر بود. از همین رو، سید محمدباقر شفتی که از علمای مخالف شاه بود، در آشوب‌های دوره او، با نواب‌های اصفهان (اولاد صفویه) و لوطیان دست به دست هم دادند. زمانی که منوچهرخان معتمدالدوله ازسوی محمدشاه به پایمردی گروهی از افسران انگلیسی بر اصفهان استیلا یافت، مقاومت حاج سید محمدباقر در برابر دستوره‌های قدرت دنیوی به‌قرار سابق ادامه یافت. چون شخص مجتهد از تجاوز مصون بود؛ از این رو، وی امین‌الدوله را در خانه‌اش که در محله بیدآباد قرار داشت، پناه داد و پیش شاه از او شفاعت کرد (الگار، ۱۳۶۹: ۱۸۱).

جنبش بابیه از جمله جنبش‌هایی بود که به دلیل برخورداری از طرح اُتوپایی جهت تغییر محیط پیرامونی خود، تقابل با ایدئولوژی پادشاه (محمد شاه) را در دستورکار خود قرار داد. مذهب موعودباورانه بابیه، ریشه در آرای شیخیه داشت. شیخیه بر این باور بود که در غیبت امام غایب باید در دنیا بین امام و بشریت، واسطه‌ای به نام باب وجود داشته باشد. باب، مقامات دینی و غیردینی را به باد انتقاد گرفت و کتاب مقدس خود را عرضه داشت که حاوی احکامی بود که می‌بایست جانشین احکام قرآن شود. آثار او در بردارنده عناصری از انسان‌دوستی و عدالت اجتماعی، نظیر مخالفت با مجازات‌های شدید و دعوت به رفتار بهتر با کودکان بود (کدی، ۱۳۹۶: ۵۳-۵۱). لسان‌الملک سپهر در ناسخ‌التواریخ، در بیان وضعیت ملا محمدعلی زنجانی، از پیروان جنبش بابیه می‌گوید «... در مسائل شرعیه هر سخن که خلاف مشهور و مخالف با جمهور بود، اختیار همی کرد. ... همه سال شهر رمضان را ۳۰ روز بشمار می‌گرفت؛ و از این رو بسیار وقت می‌افتاد که در شریعت اثنا عشریه سجده کردن بر بلور صافی از بهر نماز روا باشد. محمد شاه غازی منشوری کرد تا او .... در احکام شریعت بدعت روا ندارد» (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷: ۱۰۵۸). سید علی محمد باب که پیروان زیادی در میان علما و تحصیل‌کردگان آن زمان پیدا کرده بود، از جمله عقاید جدیدش این بود که زنان نباید در عزلت به سر برند. البته سید علی محمد با مبارزات گسترده علمای شیعه روبه‌رو بود که سرانجام منجر به قتل وی شد (حائری، ۱۳۹۲: ۹۰-۸۹). گفتنی است طرح اُتوپایی علی محمد باب به دلیل شبکه طرفداران سازمان‌دهی شده و حمایت نیروی خارجی (روس) از امکان عمل جهت تغییر نظم موجود برخوردار بود؛ اما روایت نمادین قالب از امر سیاسی که در انحصار ایدئولوژی مسلط قاجار بود، جلو تحرک منجر به تقابل بابیه را گرفت؛ بنابراین، در دوره محمد شاه، به‌رغم تحرکات درون جامعه که ازسوی برخی از علما و جنبش بابیه صورت گرفت،

به نوعی اقتدار برتر شاه در قالب نظم سیاسی قدیم را به صورت نسبی شاهد هستیم. به عبارتی، طرح‌های اُتوپایی از چنان قدرتی جهت‌واژگونی نظم سیاسی قدیم و استقرار نظم سیاسی اُتوپایی برخوردار نبودند؛ از این رو، اُتوپاهای معطوف به عمل در این دوره از امکان عینی مساعدی جهت مسلط نمودن روایت اُتوپایی و فانتزی‌گونه خود از امر واقع برخوردار نبودند.

۳-۳. دوره گذار

منظور از دوره گذار، تغییر ماهیت امر سیاسی در این مقطع است که طی آن، اندیشه و دستاوردهای مدرن بیشتر از گذشته زمینه‌تغییرات در دو ساحت دولت و جامعه را فراهم آورد؛ به نحوی که در این دوره، اقدامات اصلاحی از سوی کارگزاران ایدئولوژی رسمی قاجار جهت همسویی با اقتضائات جدید ناشی از امر سیاسی متأثر از امر واقع صورت گرفت و همچنین، در سطح جامعه نیز ندای تحول‌خواهی، متعاقب به نتیجه نرسیدن اقدامات اصلاحی از سوی دولت به گوش می‌رسید. تحرک جامعه در این مقطع در قالب طرح‌های اُتوپایی روشن‌اندیشان، بیشتر از دولت است. این تحركات معطوف به امر مدرن، در دوره مظفرالدین شاه، سبب تغییر در ماهیت نظم سیاسی پیشین شد و به گونه‌ای که شکل‌گیری نهاد پارلمان که برآیندی از صورت عینیت‌یافته طرح‌های اُتوپایی موجود در جامعه بود، نویدبخش صورت‌بندی امکان‌نوعی نظم سیاسی جدید محسوب می‌شد.

۱-۳-۳. ناصرالدین شاه

در دوران ناصری، برخی کارگزاران سیاسی نیز بودند که به ناکارآمدی ایدئولوژی رسمی پادشاهی پی برده و در صدد برآمدن تا با بهره‌گیری و اقتباس از دستاوردهای مدرنیته غربی، سامان سیاسی جدیدی را پی‌ریزی نمایند و بر این اساس، قاجاران را از بحران ناکارآمدی که گریبانگیرشان شده بود، رهایی بخشند؛ زیرا آشنایی بیشتر ایرانیان با دنیای مدرن بر اثر تقویت امواج مدرنیته، بیشتر از گذشته محدودیت‌هایی را برای نظم سیاسی قدیمی ایجاد کرد.

میرزا ملکم خان یکی از کارگزاران سیاسی بود که با آگاهی از شتاب گرفتن امر سیاسی مدرن، سودای بازسازی ساختار به‌گل‌نشسته حکومت قاجار را داشت. به گفته خودش «ارمنی مسیحی به دنیا آمد، ولی میان مسلمانان پرورش یافتم و شیوه افکارم اسلامی است» (نورایی، ۱۳۵۲: ۱). او به برساختن حکومت قانون و پدیدارسازی دولت قوی در عرصه خارجی باور داشت. وی بر این باور بود که برای بی‌طرف ماندن در صحنه رقابت دو قدرت جهانی (روس و

انگلیس)، باید به قدرت دست یافت؛ قدرتی که از طریق رشد اقتصادی به دست خواهد آمد (خلیلی و انتظاری، ۱۳۹۲: ۷۲). ملکم خان معتقد بود که بیشتر اوقات دولت ایران مشغول کارهایی است که هیچ ربطی به تکالیف دولت ندارد و از آن طرف، ملت نیز از دولت چنان توقع می‌نماید که به‌کلی خارج از حقوق ملی است (اصیل، ۱۳۸۱: ۱۱۴). هرچند ناصرالدین‌شاه از اهمیت و ضرورت اصلاحات آگاه بود؛ برخلاف جدش فتحعلی‌شاه، بر این اعتقاد نبود که فقدان حکومت استبدادی به‌ناچار مانند همه ادوار تاریخی در ایران سبب هرج و مرج و آشوب می‌شود. او پس از سفر سوم به اروپا، اعتراف کرد که تمام نظم و نظام اروپا درگرو قانون است. همچنین، شورایی از اعیان و اشراف را مأمور کرد تا بنشینند و برای مملکت قانون وضع کنند؛ اما این اقدام عمری بس کوتاه داشت و هیچ ثمری به‌بار نیاورد (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۷۸). امیرکبیر نیز به‌عنوان یکی دیگر از کارگزاران تأثیرگذار دوره ناصری، درصدد ایجاد اصلاحاتی جهت تداوم موجودیت ایدئولوژی پادشاهی قاجاران برآمد. او با مشکلات بسیاری مانند خزانه خالی مواجه بود و به‌رغم برخی از دشمنی‌ها، در سامان بخشیدن به امور کشور و برقرار کردن کنترل سراسری بر سرحدات آن موفق بود (ازجان، ۱۳۸۲: ۳۰)؛ اما نیروهای سنتی و محافظه‌کار مستقر در قدرت، اقدامات او را برنتابیدند و زمینه عزل و قتل او را فراهم کردند.

سرایت هرچه بیشتر امر سیاسی مدرن به درون پوسته نظم نمادین ایدئولوژی مسلط قاجار امکان‌های اتوپیایی بیشتری را برای امتناع نظم مسلط قاجاران به‌وجود آورد؛ امری که ضربات مهلکی بر پیکره امر نمادین مسلط وارد آورد که در سالیان بعد، اثرات خود را بیشتر نمایان ساخت؛ از این رو، ناصرالدین‌شاه مواجهه دوگانه‌ای با علما و نیروهای مذهبی داشت. احترام به علما و استفاده از مذهب در جهت مقاصد سیاسی ازسویی و تلاش برای دورکردن آنان از کانون قدرت سیاسی ازسوی دیگر. این سیاست، نتایج دوگانه‌ای هم داشت؛ برخی از رهبران مذهبی را به حوزه تحریم هرگونه همکاری با قجرها راند و برخی دیگر نیز همچنان امیدوار به احیای رابطه سلطان و علما باقی ماندند (فیرحی، ۱۴۰۰: ۳۱). آخوندزاده در مورد اهمیت اتوپیای مغایر با خواست ایدئولوژی شاهان قاجار علما بر این باور است که «علما در امزجه و طبایع مردم آن‌قدر تصرف دارند که مردم بلابحث و ایراد به حرف ایشان گوش می‌دهند و از سلطنت باطناً تفر می‌ورزند» (آخوندزاده، ۱۳۹۵: ۲۰۱). ماجرای تنباکویکی از موارد رویکرد تقابلی علما با ناصرالدین‌شاه است که نشانگر به‌بار نشستن اقدام عملی علما در راستای اتوپیای سیاسی موردنظرشان بود. این ماجرا نخستین جنبش گسترده توده‌ای بود که سلطه خارجی و دولت را

نشانه گرفت. نیروهای اجتماعی دست‌اندرکار جنبش طیف گسترده و مردمی را تشکیل می‌دادند. آنچه کدی، ائتلاف عجیب و ناپایدار می‌نامید، روحانیت، بازرگانان، صنعتگران، دکان‌داران، روشنفکران و تهیدستان شهری را دربر می‌گرفت (فوران، ۱۳۹۰: ۲۵۰).

ماجرای تنباکو بیانگر واقعیت امر سیاسی در دوره ناصرالدین‌شاه است. مردم که در این مقطع از طیف‌های مختلفی بودند، در واکنش به امر سیاسی، به اقدام علیه حکومت پرداختند. هریک از گروه‌های مخالف قرارداد، دارای طرح‌های اُتوپایی متفاوت و بعضاً متضادی بودند که بر سر موضوع قرارداد تنباکو به اجماع رسیده بودند. در واکنش به چنین وضعیتی، ایدئولوژی مستقر پادشاهی ناصر نیز ضمن وحشت از خروش اُتوپاهای ذهنی متفاوت در جامعه عقب‌نشینی کرد و از خود انعطاف نشان داد.

در دوره ناصرالدین‌شاه روشنفکرانی بودند که منطبق با گفته مانهایم، با درهم‌آمیختن دیدگاه‌های مختلف، در صدد بودند تا کلیتی را بسازند که در قالب طرحی آرمان‌شهری به دنبال تغییر نظم مستقر و مطلوب ایدئولوژی مسلط بود. افرادی مانند ملک‌محمّد خان، مستشارالدوله، زین‌العابدین مراغه‌ای و غیره، با درک امر سیاسی در حال تحول در تدارک راهی برای برون‌رفت از این وضعیت با توسل به قانون، عقلانیت و بهره‌گیری از دستاوردهای مدرنیته برآمدند. برخورد حکومت قاجار با روشنفکران و از جمله مستشارالدوله، آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی و غیره حاکی از تلاش و مقابله کارگزاران ایدئولوژی مسلط و ایجادکننده نظم مستقر با تأثیرگذاری روشنفکران در جامعه بود؛ زیرا روشنفکران امر واقع را به‌خوبی درک کرده و در صدد بودند تا با تکیه بر قانون به‌عنوان آرمان اُتوپایی خود در نظم موجود تغییر ایجاد کنند؛ اما کارگزاران قاجاری که نماینده نظم مستقر بودند، اجازه عرض اندام به آنان را نمی‌دادند.

روشنفکران عصر ناصری، سازمان فراماسونری را یک سازمان مرفقی، انقلابی و آزادی‌خواه می‌شناختند که هدفی جز مبارزه با استبداد و ایجاد دموکراسی و بیداری ملت‌ها ندارد. آنان تشکیل فراموشخانه و پیوستن به سازمان‌های فراماسونری را وسیله‌ای برای ایجاد تحول و دگرگونی انقلاب در ایران می‌دیدند (آجوردانی، ۱۳۸۲: ۲۵۲). محفلی چون فراموشخانه، طرحی اُتوپایی برای ایجاد تغییر و تقابل با ایدئولوژی قاجاران محسوب می‌شد. منطبق با گفته مانهایم که روشنفکران را گروهی بی‌طبقه در نظر می‌گیرد که منافع طبقاتی خاصی ندارند، باید گفت که روشنفکران عهد ناصری هم با چنین وضعیتی مواجه بودند و تلاش کردند تا از طریق فعالیت در فراموشخانه، اُتوپای موردنظر خود را از طریق انقلاب در ایران محقق نمایند. آخوندزاده به‌عنوان یکی از روشنفکران تحول‌خواه دوره ناصری، در منظومه اُتوپایی خود به دو مفهوم دسپوتیزم و

فنا‌تیزم اشاره می‌کند که همه نگویند بختی‌های توده‌های مسلمان را ناشی از آن می‌دانست. او در مکتوبات خود، دسپوتیزم را روشی می‌داند که براساس آن، فرمانروایان بدون پیروی از هیچ اساسی، زمامداری کرده و خودکامگی را پیشه خود ساخته‌اند. درباره فنا‌تیزم نیز باور دارد افرادی که دچار آن می‌شوند، بدون هیچ اندیشه و تأملی، به هر تفکری صواب یا خطا گرویده و تعصب و پایداری بی‌اندازه در حمایت از آن نشان می‌دهند (آخوندزاده، ۱۳۹۵: ۲۲-۲۱). مستشارالدوله یکی دیگر از روشنفکران آزادی‌خواه دوره ناصری است که طرحی اُتوپایی به‌منظور ایجاد تغییر در ترتیبات سیاسی و ایدئولوژیکی زمانه خود ارائه داد. او فردی آزادی‌خواه، قانون‌طلب و از مدافعان ترقی و تجدد در ایران بود. وی با انتشار رساله یک کلمه در ایران، اصلی‌ترین مواد اعلامیه حقوق بشر را که در مقدمه قانون اساسی فرانسه پذیرفته شده بود به زبان فارسی ترجمه کرد و آن‌ها را با آیات و احادیث بسیار تطبیق داد تا نگویند که آن اصل، مخالف شرع است (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۵۶). آثار طالبوف و زین‌العابدین مراغه‌ای نیز از جمله آثار اُتوپایی و شورانگیزی در دوره ناصرالدین‌شاه محسوب می‌شدند که با ترسیم زشتی‌های جامعه ایران، از ضرورت تغییر جامعه و ایدئولوژی حاکم سخن می‌گویند. طالبوف در کتاب احمد با پسر پنداری خود (احمد) گفت‌وگو می‌کند و از پیشرفت اروپاییان و عقب‌ماندن ایرانیان سخن به میان می‌آورد. او در اثر دیگرش، یعنی مسالک‌المحسنین، از وضعیت مردم و گرفتاری‌های کشور نقل می‌کند؛ اما زین‌العابدین مراغه‌ای در کتابش با عنوان سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ، «فریکاری‌های ملایان و ستمگری‌های حکمرانان و بی‌پروایی دولت و مانند این‌ها را به‌رشته تحریر درآورد». به‌گونه‌ای که انبوه ایرانیان با خواندن این کتاب از خواب بیدار می‌شدند و سخت تکان می‌خوردند (کسروی، ۱۳۹۰: ۱۱۴-۱۱۳). علاوه‌بر روشنفکران مذکور، سید جمال‌الدین اسدآبادی نیز از جمله مصلحان اجتماعی این دوره است که با برخورداری از طرحی اُتوپایی، درصدد مقابله با استبداد ناصری برآمد و در این راستا، درصدد تشویق علما و همراهی آنان با روشنفکران، جهت اقدام عملی علیه استبداد ناصرالدین‌شاهی برآمد. مخزومی می‌نویسد که افغانی یک قانون اساسی برای ایران تنظیم کرد که سرانجام سبب تبعید او از ایران به فرمان ناصرالدین‌شاه گردید (حائری، ۱۳۹۲: ۵۷).

بر این اساس، در دوره ناصرالدین‌شاه هم‌زمان با پیدایی زمینه‌های شکل‌گیری نظم سیاسی جدید، تحولات جامعه نسبت به دولت شتاب بیشتری گرفت و طرح‌های آرمان‌شهری مختلفی از سوی روشنفکران که به‌عنوان پیونددهنده بخش‌های مختلف اُتوپاهای موجود در جامعه محسوب می‌شدند، ارائه گردید. به‌عبارتی، تحول امر سیاسی بر اثر تماس منطق نظم جدید که در قالب طرح‌های آرمان‌شهری روشنفکران و مصلحان ارائه شد، با نظم قدیمی چالشی جدی را

پدیدار ساخت که محور اصلی این چالش همان تحول در امر سیاسی بود که سواد امتناع نظم قدیمی و برساختن نظم جدید را داشت. گفتنی است ناصرالدین شاه هر چند به ضرورت همگامی با تحول امر سیاسی پی برده بود و در ابتدا هم تلاش نمود تا با انجام اقدامات اصلاحی، رفتاری متفاوت با سرکوب و کنترل از خود بروز دهد، منطق ایدئولوژی مسلط نیز همچنان او را در کمند برخورد و سرکوب گرفتار نمود. گفتنی است طرح‌های اُتوپایی در این دوره نیز از امکان‌های مناسبی چون اعتراض و سازمان‌دهی لازم به‌منظور مقابله با ایدئولوژی رسمی قاجاران برخوردار بود.

۲-۳-۳. مظفرالدین شاه

هم‌زمان با پادشاهی مظفرالدین شاه، تحول امر سیاسی که خود را در قالب طرح‌های آرمان‌شهری پیش‌گفته نشان داده بود، به نقطه اوج خود رسید؛ از این رو، تضارب آرا میان دولت و حامیان طرح‌های اُتوپایی با نظم قدیمی به مرحله‌ای رسید که امکان ایجاد نظم جدید در قالب پارلمان بیشتر خودنمایی می‌کرد و نظم قدیمی با محوریت پادشاه که این شرایط را درک کرده بود، در حال عقب‌نشینی بود.

زمانی که مظفرالدین شاه بر تخت نشست، شماری از نالایق‌ترین افراد را دور خود جمع کرد. او به‌نحو بیمارگونه‌ای خرافاتی بود. رعد و برق و توفان را از علایم خشم الهی علیه گناهکاران می‌دانست و برای مسافرت به اروپا مجبور به استقراض از روسیه بود. بانک استقراضی روس در ایران نیز از اعطای وام به شاه استقبال کرد (غنی، ۱۳۸۹: ۲۲). در دوره مظفرالدین‌شاه، تحولات درون جامعه نسبت به قبل سرعت بیشتری گرفت و میان طرح‌های اُتوپایی، فراتر از ساحت خیالی آن‌ها برای ایجاد تحول و تغییر در نظم سیاسی قدیمی مبتنی بر محوریت ایدئولوژی رسمی پادشاهی، ائتلافی پدید آمد؛ از این رو، میان پیشوایان مذهبی و اصلاح‌طلب نوعی همبستگی پدید آمده بود. هر دو دسته خواستار پایان یافتن استبداد و تأسیس عدالت‌خانه و بازداری قدرت شاه بودند (همان: ۲۳). برخی از رهبران سرشناس مذهبی به حمایت از تجار برخاستند و علمای نجف نیز از این حرکت پشتیبانی کردند. در بلوایی که برای خلع اتابک برپا شد، نامه‌ای جعلی مبنی بر تکفیر اتابک با امضای آخوند ملاکاظم خراسانی، حاجی میرزا حسین، میرزا خلیل‌تهرانی و چند مجتهد دیگر، نقش اساسی در این بلوا داشت. هر چند جعلی بودن این نامه آشکار شد؛ اما در مخالفت آن علما با اتابک تردیدی نبود. حلقه هواداران بهبهانی که با عین‌الدوله مخالف بودند، شامل علمایی همچون برادران آشتیانی و مریدان سید محمد طباطبایی می‌شد. نخستین برخورد میان عین‌الدوله و بهبهانی در سال ۱۳۱۹/۱۹۰۱ ه.ق. روی داد که عین‌الدوله حاکم تهران بود و بهبهانی برای جلوگیری از اخراج چند

طلبه که به شخص خودش اهانت کرده بودند، پادرمیانی کرد؛ اما حاکم تهران در پاسخ او با لحنی تحقیرآمیز گفت که آن افراد به خاطر او دستگیر نشده‌اند تا با دخالت او آزاد بشوند (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۸۷-۸۸)؛ از این رو، حیث خیالی اُتوپیا‌های موجود در جامعه در وضعیتی قرار گرفت که از امکان لازم برای کنش اعتراضی در قالب بسیج جمعی برخوردار بود. این امر خیالی ضمن ستیزش با امر نمادین ایدئولوژی مسلط در تدارک ایجاد نظم نمادین مطلوب خود بود که بعدها در قالب مشروطیت ظاهر شد؛ از این رو، در آستانه استقراض چهارم از روس و انگلیس، ملت از بی‌عدالتی و بی‌انتظامی مملکت به ستوه آمد و با پیشوایی آقا سید عبدالله بهبانی و آقا سید محمد طباطبایی، در مسجد جامع تهران تحصن کردند و به قم رفتند و عامه ملت نیز به سفارتخانه انگلیس پناه بردند تا اینکه پس از عزل عین‌الدوله، فرمان مشروطیت صادر و در همان سال رسماً مجلس شورای ملی ایجاد شد. به هر روی، ترس پادشاه عاقبت به حال ایران مفید واقع شد و سلطنت را به یک جنبش ملی مشروطه تسلیم کرد (کرمانی، ۱۳۹۲: ۱۰۳-۱۰۲). مظفردالدین شاه سلطنت خود را با آمادگی بیشتری برای پذیرش اصلاحات در مقایسه با پدرش آغاز کرد. اصلاحات مظفردالدین شاه عمدتاً در این خلاصه می‌شد که به دیگران اجازه تأسیس مدارس یا انتشارات داده شود (کدی، ۱۳۹۶: ۹۰). به عبارتی، مظفردالدین شاه پی برده بود که دیگر نمی‌توان با ابزارهای کنترلی و اجبار از نظم نمادین ایدئولوژی در حال افول پادشاهی دفاع نمود؛ لذا با اندکی مدارا با امر سیاسی در حال تحول، سعی در انطباق با شرایط جدید داشت.

شکست روسیه از ژاپن در سال ۱۹۰۵-۱۹۰۴ به‌عنوان امر سیاسی یکی از رخداد‌های بین‌المللی بود که نقش مؤثری در شکل‌دهی به تحول سریع امر سیاسی در ایران دوره مظفردالدین شاه و شکل‌گیری جنبش مشروطیت داشت. مشروطه‌خواهان اعتقاد داشتند که اگر ژاپن روسیه را شکست داد به این علت بود که اولی دارای رژیم مشروطه بود و دومی حکومتی استبدادی داشت. جرقه انقلاب ۱۹۰۵ در روسیه نیز عاملی مؤثرتر بود؛ زیرا هم سرمشقی برای جنبش بود و هم افکار رادیکال و روش‌های مبارزه را در ایران پراکنده می‌کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۸۹). با وقوع انقلاب مشروطه، ساختار سیاسی به پادشاهی مشروطه تغییر یافت و با تشکیل مجلس شورای ملی و تدوین قانون اساسی، امید بر این می‌رفت که با محدودشدن قدرت پادشاه نسبت به گذشته، ساختاری دموکرات‌تر به‌وجود آید؛ اما این دوره که نوید فضای سیاسی مطلوبی با خود داشت به درازا نکشید و دوره افول سیاسی بر اثر درگیری‌های داخلی و فشارهای خارجی فرا رسید (احمدی، ۱۳۹۷: ۲۱).

بر این اساس، در این دوره، اقتضانات امر سیاسی تغییر نمود و ساختار پادشاهی مشروطه

در کنار ساختار مانای پادشاهی دیرپای ایرانی قرار گرفت. تغییر امر سیاسی در این دوره بسیاری از معادلات سیاسی داخلی را تغییر داد؛ به طوری که بسیاری از کانون‌های خواهان تغییر وضع موجود نیز به این تغییر امیدوارانه نگر بستند و آن را افقی روشن برای تحقق طرح‌های اُتوپایی خود تلقی کردند. گفتنی است، اتحاد عجیب میرزا ملکم خان و سید جمال‌الدین افغانی، این پیامبران مدرنیته غربی و پان‌اسلامیسم، نمایانگر تنش ایدئولوژیکی بود که بعدها گریبانگیر انقلاب مشروطه شد (امانت، ۱۴۰۰: ۳۶۲). به عبارتی، برسازندگان نظم جدید مشروطه به دلیل تعارضات جدی که در حیث خیالی و اُتوپایی خود داشتند، نتوانستند امر نمادینی مبتنی بر اجماع دموکراتیک ایجاد کنند؛ چیزی که در پیامدهای بعدی در دوره انحطاط خود را به خوبی نمایان ساخت.

۴-۳. دوره انحطاط

پیدایی نظم سیاسی جدید که از الزامات امر سیاسی در این دوره بود، ساخت ایدئولوژی رسمی دولت که مبتنی بر نظم قدیمی پادشاهی بود را تحت تأثیر قرار داد؛ به گونه‌ای که از این پس، در مقابل ساخت نظم قدیمی (پادشاهی)، نظم سیاسی جدید با محوریت پارلمان شکل گرفت؛ از این رو، تضاد دو نظم سیاسی قدیم و جدید، به جای آنکه یک سازه حاکمیتی جدید و روبه‌جلو را به وجود آورد، به زایش ستیز و هرج و مرج منجر شد. بر اثر ستیز محمدعلی شاه مستبد با مشروطه‌خواهان مدافع سیستم پارلمانی، شاه حاضر به پذیرش واقعیت جدید امر سیاسی در قالب یک سازه حاکمیتی نوین نشد و با به راه انداختن استبداد صغیر، بسیاری از آزادی‌خواهان را به بند کشید. این چالش در دوره احمد شاه نیز تداوم یافت و در واقع، در دوره این پادشاه کم سن و سال، نوعی پادشاهی اسمی را بر امور کشور شاهد هستیم. سرانجام از آتش این هرج و مرج داخلی و جنگ بین‌المللی اول در عرصه خارجی، تمایل به دولت قوی در طرح‌های اُتوپایی جامعه پدیدار شد که در دوره پهلوی اول بروز و ظهور یافت.

۱-۴-۳. محمدعلی شاه

با به قدرت رسیدن محمدعلی شاه، الزامات امر سیاسی به سوی چالش میان دولت و جامعه به پیش رفت. در این دوره، دولت در تلاش بود تا جلو تحركات درون جامعه را که پس از مشروطیت در راستای برساختن نظم سیاسی جدید کوشا بود بگیرد. محمدعلی شاه هنگامی که به قدرت رسید، با دعوت نکردن نمایندگان به مراسم تاج‌گذاری خود، آن‌ها را تحقیر کرد و به

حاکمانش در ایالات دستور داد تا به تصمیمات انجمن‌های ایالتی اعتنا نکنند. او که اقتدار سلطنت را ازدست‌رفته می‌دید، از توشیح قانون اساسی خودداری کرد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۱۵ و ۱۱۳). گفتنی است تدوین قانون اساسی و اینکه سلطنت موهبتی الهی است هم توانست مشروعیت تاریخی مقام شاه را بازگرداند (نیک‌فر، ۱۳۹۲: ۱۷۲). افزون بر این، تضعیف جایگاه شاه و کم‌فروغ شدن فره ایزدی آن ناشی از تحول امر سیاسی و تأثیرگذاری نیروی خارجی نیز بود؛ از این‌رو، روس‌ها در تعیین سیاست‌های کلی محمدعلی شاه نقش‌آفرین بودند و به گفته یحیی دولت‌آبادی، «نظر به اختلاف شدید روس و انگلیس در انتخاب حکومت ملی به تقویت انگلیسیان، روس‌ها رنجیده‌خاطر شده‌اند و به‌واسطه دست‌هایی که خود در اطراف شاه دارند که از همه مهم‌تر شاپشال نام است که معلم زبان روسی شاه است، دقیقه‌ای در اغوا نمودن شاه بر ضد مشروطیت فروگذار نمی‌نماید و به‌طورکلی، به او دستور می‌دهند که در ظاهر با مجلسیان مماشات نماید و در باطن عملیات قانونی آن‌ها را بی‌اجرا بگذارد» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۹۹-۱۰۱). از همین‌رو، تاریخ اندیشه در ایران دوره قاجار نشان می‌دهد که سلطنت در فکر معاصر ایران تضعیف شده بود و از نیمه دوم عهد ناصری به بعد، شاهد حضور شاهانی بدون نظریه شاهی و سلاطینی در غیاب نظریه سلطنت بوده‌ایم (فیرحی، ۱۳۹۹: ۱۷۰): درواقع، وقوع جنبش مشروطیت که متأثر از شرایط مساعد امر سیاسی بین‌المللی بر اثر توافق روس و انگلیس بر سر قرارداد ۱۹۰۷ و حمایت انگلیس از مشروطه‌خواهان بود، دستاوردی بسیار ارزشمند تلقی می‌شد که باعث تغییر در روند حکومت‌مداری در ایران شد؛ اما فضای هرج‌ومرجی که ناشی از مشروطه در ایران به وقوع پیوست، زمینه را برای بروز افکار احساسی فراهم نمود؛ از این‌رو، امر سیاسی پسامشروطه با گرایش‌های احساسی و رمانتیستی عجین شد. در این راستا، مشروطیت در مقام صحنه‌ای برای بروز سیاست، دقیقه‌ای سرنوشت‌ساز بود که در تاریخ رقم می‌خورد؛ اما به دامان فرقه‌گرایی‌ها و طردها فروغلتید و یکی از دلایل بسیار برجسته آن رمانتیسم‌زدگی روشنفکران آن دوره ایران بود. روشنفکران ایرانی در نتیجه تحقیری که برای سالیان دراز در ذهن آنان ریشه دوانده بود، از فضای تفکر عقلانی فاصله گرفته بودند و به دنبال مفترّی‌آنی برای خروج از این وضعیت حقارت‌بار می‌گشتند؛ بدین‌رو، مشروطه فضایی به دور از استبداد در اختیار می‌گذاشت تا همه آزادانه تفکرات خود را پی بگیرند (تاجیک و خسروی، ۱۳۹۵: ۴۲). در دوره محمدعلی‌شاه، برای اجرای اصل متمم قانون اساسی، نهاد روحانیت تلاش زیادی از خود نشان داد و حتی در مقابل حاکمیت قرار گرفت و باز هم با

خواست‌های مردم همراهی کرد. شاه به برخی از علما که در مقایسه با مشروطه غربی او را اسلام‌پناه می‌دانستند و دولت او را بر دولت مشروطه غرب‌گرا ترجیح می‌دادند نزدیک شد؛ اما از سوی دیگر، بخش عمده‌ای از روحانیت، ضد استبداد و مشروطه‌خواه از شاه دوری می‌کرد. این دوره یکی از دوران پرتنش و چالش‌برانگیز در روابط و مناسبات روحانیت و دولت محسوب می‌شود (خداپرست، ۱۳۸۸: ۸۹).

به هر روی، هرج‌ومرج‌گونه‌ی ناشی از تضعیف نظم قدیمی و عدم استقرار نظم نوین، نگرش‌های رمانتیستی در طرح‌های اُتوپایی درون جامعه را فعال نمود تا در جهت استقرار آن به‌عنوان نظم مطلوب بکوشند. چنین وضعیتی بر بنیان‌های نظم جدید متزلزل آسیب جدی وارد کرد؛ به‌گونه‌ای که هر یک از جریان‌های موجود در جامعه، طرح‌هایی آرمان‌شهری ارائه دادند که در صدد ویرانی نظم قدیمی و استقرار نظم مطلوب خود در شرایط بی‌ثباتی مشروطه بودند؛ بنابراین، مشروطه بزنگاهی تاریخی است که به دلیل فعال شدن طرح‌های اُتوپایی مذهبی در درون جامعه مبتنی بر ارائه یک نظام سیاسی مطلوب دینی، امر سیاسی با امر دینی هم‌نشین شد. افزون بر این، به بار نشستن طرح‌های اُتوپایی در قالب نظم سیاسی جدید مشروطه و به حاشیه رفتن ایدئولوژی پادشاهی قاجار که محمدعلی شاه نماد آن بود، نشانگر امتناع نظم سیاسی قدیم و امکان استقرار نظم سیاسی جدید بود. گفتنی است استقرار نظم جدید حاصل ائتلاف دو دسته از اُتوپیاهای فکری چون مشروطه‌خواه پیرامون مفهوم قانون و دولت ملی و مشروعه‌خواه مبتنی بر شرع و تلقی دینی و اسلامی از دولت ملی بود که زمینه‌های کشاکش نظری نیز میان آن‌ها پدید آمد. فرجام این چالش میان اُتوپیاهای موجود در جامعه، تضعیف نظم استقرار نیافته جدید بود که نتوانست از مرحله خیالی مرتبط با اُتوپیاهای موجود در جامعه خارج شود و به نظم نمادین همه‌شمول و مورد اجماع گروه‌های مختلف تبدیل شود.

۲-۴-۳. احمد شاه

تاج‌گذاری احمدشاه هشت روز پس از آغاز جنگ جهانی اول صورت پذیرفت؛ در دوره‌ای که کشور گرفتار تجاوز، ویرانی اقتصادی و شورش‌ها و درگیری‌های داخلی بود. در جریان جنگ جهانی اول، عثمانی‌ها با بهره‌برداری از نفرت مردم نسبت به اشغالگری روس‌ها، به آذربایجان هجوم بردند و تا زنجان پیش رفتند. روس‌ها که آذربایجان را از دست داده بودند، با بهره‌برداری از شرایط جنگ، در معاهدات سری، از فرانسوی‌ها و انگلیسی‌ها قول گرفتند که کنترل استانبول

و تنگه‌های آن به آنان واگذار شود. در عوض، قرار شد انگلیسی‌ها منطقه بی طرف معاهده ۱۹۰۷ را به منطقه تحت نفوذ خود در جنوب ایران ببفزایند. این و دیگر معاهدات سری، پس از ۱۹۱۷ (۱۲۹۶) ازسوی بلشویک‌ها افشا شد. در اصل روسیه و انگلیس توافق کردند که پس از جنگ، ایران را بین خود تقسیم کنند (کدی، ۱۳۹۶: ۱۱۶-۱۱۳). حتی نفوذ نیروی خارجی در ایران به‌گونه‌ای بود که انگلستان زمانی که پس از انقلاب بلشویکی از ناحیه رقیب دیرینه خود یعنی روسیه آسوده‌خاطر شد، بر آن شد تا به‌منظور ایجاد دولت کاملاً وابسته به خود در ایران، قرارداد ۱۹۱۹ را به ایران تحمیل کند. در این راستا، کرزن با ارسال تلگرامی برای کاکس، اعلام کرد که امپراتوری بریتانیا آماده است تا تمامیت ارضی و استقلال ایران را تضمین کند، قرارداد ۱۹۰۷ را باطل سازد و در ایجاد نیروی نظامی متحدالشکل کمک کند (میرزا صالح، ۱۳۸۷: ۵۰). به هر روی، امر سیاسی در دوره احمد شاه بسیار ناآرام و مبتنی بر هرج‌ومرج بود؛ به‌گونه‌ای که ایران در این مقطع، عرصه تاخت‌وتاز روس‌ها و انگلیسی‌ها شده بود و چنین وضعیتی به زوال یاری رساند؛ ازاین‌رو، در این دوره، ایدئولوژی رسمی قاجاران دیگر نمی‌توانست امر سیاسی را تفسیر نماید و براساس آن تفسیر فراگیر، برای خود مشروعیت به‌دست آورد. پس نوعی امتناع در امر سیاسی شکل گرفت؛ به‌طوری‌که امکان طرح‌های قدیمی جهت برساختن امر سیاسی ناکارآمدی خود را نشان داده بود.

به‌رغم آنکه جامعه ایران در دوران مشروطه‌خواهی متکثر شده بود و جمعیت‌ها و گروه‌های سیاسی، یکی پس از دیگری شکل می‌گرفتند، ولی چون قاعده بازی قانونمندانۀ تدوین نشده و فضای سیاسی مشحون از ناروشنی بود، به‌سرعت به‌سوی هرج‌ومرج پیش رفت (خلیلی و کشاورزی، ۱۳۸۶: ۱۷۵)؛ درواقع، طرح‌های اُتوپایی موجود در جامعه نتوانست بر هرج‌ومرج ناشی از امر سیاسی غلبه کند و سامان سیاسی را شکل دهد.

ضعف و زوال حکومت در زمان پادشاهی احمد شاه به‌گونه‌ای بود که بسیاری از روشنفکران ایرانی از جمله ملک‌الشعراى بهار، اندیشه تأسیس حکومتی مقتدر در ایران را در سر می‌پروراندند. افزون بر این، بسیاری از فعالان سیاسی جوان از جمله شمار زیادی از شاعران و مقاله‌نویسانی که به‌گرایشی انقلابی در ناسیونالیسم ایرانی تعلق داشتند، با شور و شغف فراوان از ایجاد حکومتی مقتدر طی فرایند کودتای ۱۲۹۹ استقبال کردند. مثلاً میرزاده عشقی و عارف قزوینی که پیش از این با قرارداد ۱۹۱۹ و ثوق‌الدوله مخالفت کرده بودند، اینک با تصنیف ترانه و شعر و نوشتن مقاله به حمایت از کودتا پرداختند (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۲۳). در این دوره که هرج‌ومرج از بارزترین

مشخصه‌های حاکمیت سیاسی ایران بود، تفکر اُتوپایی چپ جهت نقش‌آفرینی در حیات سیاسی ایران پدیدار شد؛ از این رو، گفتمان چپ به‌عنوان یکی از گفتمان‌های رقیب پا به عرصه سیاسی ایران نهاد. این گفتمان با تأسیس حزب عدالت در قفقاز فعالیت نمود و رگه‌های ایدئولوژیک بیشتری یافت و بعد از انقلاب اکتبر و مستقر شدن بلشویک‌ها در روسیه، رنگ کمونیستی به خود گرفت. حزب عدالت به حزب کمونیست ایران تغییر نام داد و تداوم‌بخش این گفتمان در چهارچوب مارکسیستی - لنینیستی شد (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۰). در این دوره، گروه‌های چپ متعددی از جمله فرقه سوسیالیست ایران هم بودند که آرمان‌هایی را در اُتوپای آرمانی خود می‌پروراندند. بسیاری از آرمان‌های این فرقه را می‌توان در مرامنامه فرقه سوسیالیست ایران در سال ۱۲۹۹ شمسی که در یک مقدمه و ۳۶ بند تنظیم شده بود ردیابی نمود. مواردی مانند مرتفع نمودن ظلم و برقرار کردن مساوات در میان افراد بشر و جلوگیری از فضایی که تولید وسایل تعدی بشر را می‌نماید (بند ۲) به‌عنوان آرمان اصلی آن و یا به استناد بند ۳۶ این فرقه، مهم‌ترین آمال سیاسی آن، الغای گمرک به‌عنوان مهم‌ترین آرمان سوسیالیستی آن محسوب می‌شد (احمدی، ۱۳۹۷: ۳۸۷-۳۸۸). رواج تفکر چپ در این دوره نشانگر عدم استقرار نظم جدید و به زوال رفتن نظم قدیمی در قالب ایدئولوژی قاجاران بود. اُتوپای چپ نیز در تلاش بود تا با بروز نابسامانی امر سیاسی، اُتوپای مطلوب خود را به‌عنوان امری نمادین بر امر سیاسی مسلط نماید.

ناگفته پیداست که جامعه ایران به دلیل پراکندگی قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی، قبیله‌ای و نیز وضعیت بغرنج جغرافیایی خود در آستانه نهضت مشروطه، نتوانسته بود فرایند دولت‌سازی و نیز ملت‌سازی را پشت سر بگذارد. در نتیجه وحدت ملی و تشکیل مبانی یک دولت مدرن که مستلزم پیدایش دولتی مطلقه و نیرومند بود، هنوز در افق سیاسی ایران سر بر نیاورده بود تا از طریق تمرکز سیاسی و تحکیم وحدت ملی، تشکیل ارتشی قدرتمند، تقویت زبان ملی و غیره طبقات قدرتمند را در فرایند ملت‌سازی هضم کند. شکنندگی و تغییرات پیوسته که در صف مشروطه‌خواهان وجود داشت، بیشتر از ساختار طبقاتی جامعه ریشه می‌گرفت و متأثر از نفوذ غرب تشدید می‌شد؛ از این رو، گروه‌های مشارکت‌کننده در انقلاب به لحاظ ایدئولوژیک خط و مشی واحدی نداشتند و اساساً قابل جمع نبودند (ملایی تونی، ۱۳۸۱: ۴۲-۴۰). افزون بر این، در آستانه مشروطه و پس از آن، سه مفهوم متفاوت از مشروطه رواج داشت که عبارت بودند از: ۱. دموکراسی پارلمانی به سبک غرب؛ ۲. تمایلات سوسیال دموکراتیک ملهم از جمعیت‌های سوسیال دموکراتیک قفقاز و روسیه و ۳. انواع مظاهر دموکراسی رادیکال که در شوراها و جمعیت‌های تندرو و انجمن‌ها دیده می‌شد.

تعامل این سه دسته از اُتوپیاهاى موجود در جامعه در مبارزه علیه سلطنت و نیز در پیوند با علما در شکست جنبش مشروطه تأثیر نهاد (آفاری، ۱۳۷۶: ۱۱).

بر این اساس، در دوره احمد شاه که اوج انحطاط سیاسى قاجاران محسوب مى‌شود، کنش‌های امر سیاسى که ناشى از شرایط بین‌المللى و مسئله جنگ جهانی اول بود، الزامات سیاست‌ورزی داخلی را تحت الشعاع قرار داده بود؛ پس در نبود یک ایدئولوژى مشروع قدرتمند، کنش‌های درون جامعه بسیار قدرتمندانه‌تر از دولت ظاهر شد.

نتیجه‌گیری

تغییر امر سیاسى که بر اثر پیدایی امر مدرن، امر نمادین ایدئولوژى قاجاران را دستخوش تحول نمود و افزون بر این و به‌مرور زمان، ضمن کاستن از اقتدار دولت قاجاریه، حیث خیالی اُتوپیاهاى ملی، پان‌اسلامیستى و چپ را فعال نمود؛ به‌نحوی که هر یک از آن‌ها در مواجهه با ایدئولوژى ناکارآمد دولت قاجار، اُتوپیاهاى ذهنى و معطوف به عمل خود را عرضه کردند. به‌عبارتى، امر مدرن از طریق نفوذ نیروى خارجی، مشروعیت بنیاد ایدئولوژیک ایده‌شاهی آرمانى قاجاران را بی‌اثر و طرح‌های اُتوپیایی را روانه میدان سیاست کرد. گفتنى است امر سیاسى دوره قاجاریه هم نوعى برساخت است که بر اثر سیطره امر نمادین، چه در عرصه داخلی و چه در فضای بین‌المللى، به‌وجود آمده؛ یعنى مطابق با گفته لکان، واقعیت سیاسى هم‌عرض سیاست‌ورزی است؛ یعنى نوعى امر برساختى است و چیزى غیر از آن نیست، چون حادث واقعیت قابل احصا و فهم نیست و سوژه همیشه فقدان را تجربه مى‌کند و باید به‌وسیله نمادسازی و فانتزى پر شود که چندان هم پایدار نیست. به‌هرروى، ناآرامى امر سیاسى و پیامدهاى ناشى از آن، ضعف و ناکارآمدى دولت قاجاران و تقویت اندیشه‌های تحول‌خواه و اُتوپیاگونه را در پی داشته است. ایدئولوژى رسمى قاجار و همچنین، گروه‌های فعال درون جامعه که طرح‌های اُتوپیایی داشته، هرکدام براساس سوپه‌نگرشى خود به محیط پیرامون نگریسته و در بسیاری از مواقع، از روند درحال تحول امر سیاسى عقب مى‌مانند؛ ازاین‌رو، امر سیاسى به‌گونه‌ای پرشتاب و پیش‌رونده درحال تحول بود که نگره‌های دولت و اُتوپیاهاى موجود در جامعه نمى‌توانست آن (امر سیاسى) را تحت کنترل خود درآورد.

در دوره فتحعلی‌شاه و محمدشاه که امر سیاسى بر مدار نظم سیاسى قدیمى مى‌چرخید، اُتوپیاهاى موجود در جامعه (روحانیون) همکارى با ایدئولوژى رسمى را در دستورکار خود قرار داده بودند؛ اما با گسترش روند امواج مدرنیته و تغییر در الزامات ناشى از امر واقع و شکل‌گیری زمینه‌های نظم سیاسى

جدید، نیروهای اُتوپایی در جامعه، دیگر برخلاف گذشته از همکاری با ایدئولوژی رسمی قاجاران سرباز زده و تقابل با آن را در پیش گرفتند. با نگاهی به مناسبات دولت و جامعه در دوره‌های مختلف سلسله قاجار، آن‌هم براساس نظم سیاسی قدیمی و پیدایی نظم سیاسی جدید، به این مهم پی می‌بریم در دوره‌ای که نظم سنتی قاجاران در دوران تأسیس و تثبیت با دگر برساننده نظم مواجه نیست، دولت از این توان برخوردار بود که با توسل به شگردهای قدیمی مانند سیاست تفرقه بینداز و حکومت کن، تحرکات موجود در جامعه نظیر جنبش باییه و غیره را به حاشیه برده و آن را سرکوب نماید؛ اما به موازات پیدایی نظم سیاسی جدید که ناشی از الزامات ناشی از مدرنیته بود، دولت قاجار در دوران گذار و انحطاط، دیگر مانند گذشته و با توسل به سیاست نخنما و قدیمی تفرقه‌افکنانه، قادر نبود پویش‌های اُتوپایی موجود در جامعه را حذف کند، بلکه با مقاومت سرسختانه نیروهای موجود در جامعه مواجه بود؛ به‌گونه‌ای که در دوره مظفرالدین‌شاه، نیروهای کنشگر موجود در جامعه توانستند در قالب مشروطه، نظم سیاسی جدیدی را پی‌ریزی نمایند. نیروهای اُتوپایی در این دوره از امکان‌های مناسبی چون توسل به شورش و بهره‌گیری از اعتراض برای پیشبرد طرح‌های اُتوپایی خود برخوردار بودند. حتی این نیروها در دوره محمدعلی‌شاه، برای حفظ نظم سیاسی جدید و موردنظر خود، به نبرد جدی با او پرداختند. سرانجام تضاد توپیا و اُتوپیا در دوره پسامشروطه، برافتادن نظم سنتی مبتنی بر پادشاهی و سربرآوردن نظم سیاسی جدید بود. نظم سیاسی جدید که با کنار زدن نظم سیاسی قدیمی مستقر شد، دیگر نتوانست با تفسیر مناسب از امر سیاسی، ثبات لازم را به‌دست آورد؛ ازاین‌رو، بروز تضادهای جدی میان اُتوپاهای موجود در جامعه، زمینه امکان تداوم نظم سیاسی جدید را منتفی ساخت. شایان ذکر است که برخی از نمایندگان ایدئولوژی قاجار به این مهم پی بردند که امر سیاسی تغییر کرده و باید در دقایق آن نظم متناسب با امر واقع تغییری ایجاد کرد. اینان به دنبال برخورد کنترلی و قهری با جامعه نبودند؛ اما برخی دیگر از کارگزاران سنتی و محافظه‌کار حامی ایدئولوژی قاجاران، برخورد کنترلی و قهری را در دستور کار خود قرار دادند. مثلاً محمد شاه و ناصرالدین شاه، فرمان برخورد با جنبش باییه را صادر کردند و یا محمدعلی شاه با بی‌توجهی به درخواست‌های مجلس، سعی کرد تا در مقابل تغییر امر سیاسی موضع بگیرد. گفتمی است تحول امر سیاسی آن‌گونه که مدنظر لکان بود، به تغییر در امر نمادین نظم مستقر منجر شد که برآثر آن، تحول طرح‌های اُتوپایی به‌نحوی که مانعیم به آن توجه داشت، درصدد پی‌ریزی سازه نمادین جدیدی برای امکان استقرار نظم جدید برآمدند که تحول و هرج‌ومرج امر سیاسی، امکان استقرار نظم نوین مشروطه را از آنان سلب نمود. براساس سه‌گانه امر سیاسی، ایدئولوژی و اتوپیا، مناسبات دولت و جامعه در دوران قاجاران براساس شکلی به شرح زیر قابل ترسیم است.

جدول شماره (۲). نسبت تحول امر سیاسی در دوره قاجاریه با ایدئولوژی رسمی و اتوپایی موجود در جامعه

نام دوره	نام پادشاه	ماهیت امر سیاسی	ویژگی‌های ایدئولوژی حاکم	طرح‌های اتوپایی موجود در جامعه
تأسیس	آقا محمدخان	خشونت، غارت و تأسیس سیاسی	شکل‌گیری ایدئولوژی پادشاهی مبتنی بر رسوم قبیله‌ای	ناتوانی طرح‌های اتوپایی به دلیل ضرورت‌های ناشی از دوره تأسیس جهت همگون‌سازی
تثبیت	فتحعلی شاه محمد شاه	ثبات و قرار نسبی امر سیاسی و پیوند با امر دینی تعیین‌کنندگی نیروی خارجی (روس و انگلیس) و پیوند امر سیاسی با تصوف	خروج ایدئولوژی از ابتنا بر ساختار قبیله‌ای و پیوند با ضرورت‌های زندگی شهری بروز تردید در ساختار سنتی ایدئولوژی حاکم به‌وسیله کارگزاران سیاسی دگراندیشی مانند قائم‌مقام فراهانی	وجود طرح‌های اتوپایی موجود در جامعه در قالب عالمان دینی همسو و بعضاً ناهمسو با ایدئولوژی رسمی پیدایش جریان بایبه و به چالش کشیدن ایدئولوژی حاکم
گذار	ناصرالدین شاه مظفرالدین شاه	نقش‌آفرینی نیروی خارجی و پیوند با امر دینی پیروزی نظم سیاسی جدید بر نظم سیاسی قدیمی	ایدئولوژی رسمی ترک‌خورده و تلاش برای ترمیم آن پذیرش دگرهویتی در کانون تصمیم‌گیری رسمی	وجود طرح‌های اتوپایی مخالف و تأثیرگذار پیروزی طرح‌های اتوپایی موجود در جامعه و شکل‌گیری مشروطیت
انحطاط	محمدعلی شاه احمد شاه	شکاف و آشوب میان دو قطب دولت و جامعه گسترش هرج و مرج در سرحدات کشور	مواجهه ایدئولوژی حاکم با نظم سیاسی جدید ناتوانی ایدئولوژی از مواجهه و تفسیر شرایط آشوبناک در حال تحول	پیدایش طرح‌های اتوپایی ملی‌گرا، مذهبی و چپ‌گرا و تقابل با ایدئولوژی رسمی پیدایش اتوپایی چپ‌گرا و مبارزه با ایدئولوژی رسمی

منبع: (نگارنده)

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب. چاپ هجدهم. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۲). مشروطه ایرانی. تهران: نشر اختران.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی (۱۳۹۵). مکتوبات کمال الدوله. به اهتمام علی اصغر حقدار. تهران: باشگاه ادبیات.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۶). «نهضت مشروطه ایران در بوته آزمون تئوری‌های انقلاب‌ها»، مجله نگاه نو. ترجمه رضا رضایی. شماره ۳۴. پاییز: ۵۰-۴۶.
- احمدی، محمدعلی (۱۳۹۷). گفتمان چپ در ایران؛ دوره قاجار و پهلوی اول. چاپ دوم. تهران: انتشارات ققنوس.
- ازجان، لورنتز (۱۳۸۲). «اصلاح‌طلبان بزرگ ایران در قرن ۱۹: تحلیلی بر اصلاحات امیرکبیر»، نشریه تاریخ‌پژوهی. ترجمه زهرا نوعی و سعیده مصطفوی. شماره ۱۴. بهار: ۲۵-۴۰.
- اصیل، حجت‌الله (۱۳۸۱). رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله. تهران: نشر نی.
- امانت، عباس (۱۴۰۰). تاریخ ایران مدرن. بی‌جا: فراگرد.
- استواراکاکیس، یانیس (۱۳۹۲). لکان و امر سیاسی. ترجمه محمدعلی جعفری. تهران: ققنوس.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۵۷). صدر التواریخ. به کوشش محمد مشیری. چاپ دوم. تهران: روزبهان.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار. چاپ دوم. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.
- بشیری، حسین (۱۳۸۰). اندیشه‌های مارکسیستی. چاپ سوم. تهران: نشر نی.
- تاجیک، محمدرضا؛ مسعودی، عارف (۱۳۹۹). «نظریه مقاومت و اندیشه مشروطه‌خواهی در ایران»، فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی. دوره ۱۱. شماره ۳. (پیاپی ۶۱). بهار: ۷۰-۳۹.
- تاجیک، محمدرضا؛ خسروی، حیدر (۱۳۹۴). «شکل‌گیری جریان‌های فکری رمانتیک در عرصه سیاسی ایران؛ دوره مشروطه تا دهه ۱۳۳۰»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی. سال هفتم. شماره ۴۳. پاییز: ۶۴-۳۶.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۹۲). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. چاپ پنجم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- (۱۳۹۴). نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی غرب. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خداپرست، ارسطو (۱۳۸۸). «روحانیت و دولت»، نشریه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. شماره ۱۴۰. دی‌ماه: ۸۹-۸۳.
- خلیلی، محسن؛ انتظاری، مهدیه (۱۳۹۲). «سیاست خارجی بایسته از دیدگاه ملکم خان، مطالعات

تاریخ فرهنگی»، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ. سال پنجم. شماره هفدهم. پاییز: ۸۶-۶۳. خلیلی، محسن؛ کشاورزی، عباس (۱۳۸۶). «اندیشه تأسیس دولت مقتدر مرکزی پس از انقلاب مشروطیت (مطالعه موردی: اندیشه‌های ملک‌الشعراى بهار)»، دانش سیاسی. سال سوم. شماره دوم. پاییز و زمستان: ۱۹۷-۱۶۹.

دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۱). حیات یحیی. جلد دوم. چاپ سوم. تهران: عطار.

رایت، الیزابت (۱۳۹۴). لکان و پسافمنیسم. ترجمه محمود مقدس. تهران: مهرگان خرد.

زاهد زاهدانی، سعید؛ سلامی، محمدعلی (۱۳۹۱). بهائیت در ایران. چاپ هفتم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

سرحدی، رضا؛ نجف‌زاده، مهدی (۱۴۰۲). «تحلیل نسبت قدرت و جامعه با گذار به دموکراسی؛ مطالعه موردی جنبش مشروطیت»، پژوهشنامه علوم سیاسی. شماره ۲. پاییز ۷۰. بهار: ۷۴-۴۱.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۹۱). اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار. چاپ دوم. تهران: نشر فرزانه.

سمیعی اصفهانی، علیرضا (۱۳۷۸). «جامعه قدرتمند، دولت ضعیف؛ تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت و جامعه در ایران عصر قاجار»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دوره ۳۸. شماره ۳. پاییز: ۱۴۳-۱۱۷.

غنی، سیروس (۱۳۸۹). ایران برآمدن رضاخان برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها. چاپ پنجم. ترجمه حسن کامشاد. تهران: انتشارات نیلوفر.

فیرحی، داود (۱۳۹۹). «ایرانشهری و مسئله ایران»، فصلنامه دولت‌پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. سال پنجم. شماره ۲۱. بهار: ۲۸-۱.

----- (۱۴۰۰). دولت مدرن و بحران قانون؛ چالش قانون و شریعت در ایران معاصر. تهران: نشر نی.

فوران، جان (۱۳۹۰). مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین. چاپ یازدهم. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. تهران: نشر مرکز.

----- (۱۳۹۱). ایران جامعه کوتاه‌مدت و سه مقاله دیگر. چاپ سوم. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: نشر نی.

کدی، نیکی (۱۳۹۶). ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان (۱۳۰۴-۱۱۷۵). تهران: انتشارات ققنوس.

کدیور، محسن (۱۳۷۸). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. چاپ چهارم. تهران: نشر نی.

کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۹۲). تاریخ بیداری ایرانیان. چاپ دهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

کسروی، احمد (۱۳۹۰). تاریخ مشروطه ایران. چاپ ششم. تهران: صدای معاصر.

کله‌رودی، سید نوید (۱۴۰۲). «خیال اجتماعی ایرانیان، ابزارهای تداوم مفهوم شاهنشاه در ایران عصر

- قاجار»، پژوهشنامه علوم سیاسی. دوره ۱۹، شماره ۱. پیاپی ۷۳. زمستان: ۲۳۰-۱۹۳.
- کنوبلاخ، هوپرت (۱۳۹۲). مبانی جامعه‌شناسی معرفت. ترجمه کرامت‌الله راسخ. تهران: نشر نی.
- لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ: تاریخ قاجاریه. جلد سوم. به اهتمام جمشید کیان‌فر. تهران: اساطیر.
- مانهایم، کارل (۱۳۸۰). ایدئولوژی و اُتوپیا: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی شناخت. ترجمه فریبرز مجیدی. تهران: سمت.
- ملایی توانی، علیرضا (۱۳۸۱). مشروطه و جمهوری: ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران. تهران: گستره.
- موتقی، احمد (۱۳۸۴). «نوسازی و اصلاحات در ایران معاصر»، فصلنامه سیاست، نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی. شماره ۶۹. پاییز: ۲۶۰-۲۲۵.
- میرزا صالح، غلامحسین (۱۳۸۷). فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی. تهران: نشر نگاه معاصر.
- نجف‌زاده، مهدی (۱۳۹۴). «حیث خیالی قانون‌گذار در دوره تکوین سیاست مدرن در ایران»، فصلنامه ممالک محروسه (پژوهش‌های قاجاریه‌شناسی). شماره ۱: ۱۸۱-۱۶۵.
- نفیسی، سعید (بی‌تا). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. جلد دوم. تهران: بنیاد.
- نورایی، فرشته (۱۳۵۲). تحقیق در افکار میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله. تهران: شرکت سهامی انتشارات جیبی.
- نوذری، حسینعلی (۱۳۷۸). مدرنیسم و مدرنیته: مجموعه مقالاتی در سیاست، فرهنگ و نظریه اجتماعی. تهران: نقش جهان.
- نیک‌فر، جاماسب (۱۳۹۲). «حمایت روس و انگلیس از شاهان قاجار و دور شدن فرّه ایزدی»، پژوهشنامه علوم سیاسی. سال هشتم. شماره سوم. تابستان: ۱۸۳-۱۶۱.
- هومر، شون (۱۳۸۸). ژانلاک. ترجمه محمدعلی جعفری و محمدابراهیم طاهایی. تهران: انتشارات ققنوس.

- Lacan, Jacques (1991a). "The Seminar Of Jacques Lacan"; Book I *Freud's Papers on Technique 1953-1954*, Trans. By John Forrester. Edi. By Jacques-Alain Miller. New York: W. W. Norton & Company.
- Lacan, Jacques (1991b). "The Seminar Of Jacques Lacan"; Book II *The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*, Trans. By Sylvana Tomaselli. Edi. By Jacques-Alain Miller. New York: W. W. Norton & Company.
- Lacan, Jacques (1999). *Ecrits*, Trans. By Bruce Fink. New York: W. W. Norton & Company.
- Mannheim, Karl (1979). *Ideology and utopia: And Introduction to the Sociology of knowledge*. London: university of london.
- Mouffe, Chantal (1993). *The Return of The Political*. London: Verso.